

اخبار اهل بیت علیهم السلام
در بیراث مکتوب مدائنی (م ۲۲۵ ق)

حسین مراد حسینی

مرادی نسب، حسین، ۱۳۳۸ -

اخبار اهل بیت (علیهم السلام) در میراث مکتوب مدائنی (م ۲۲۵ق) / حسین مرادی نسب. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۶.

شانه زد. ۳۶۰ ص. : جدول. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۰۶: تاریخ اسلام: ۹۷)

ISBN: 978-600-298-168-4

بها: ۱۹۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۹۵] - ۳۰۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. تاریخ نویسی اسلامی - قرن ۳ق. - سرگذشت نامه و کتابشناسی. ۲. Bio-bibliography - 9th century

3. Islamic History - Bio-bibliography - سرگذشت نامه و کتابشناسی. ۴. Bio-bibliography

5. Islam - Bio-bibliography - سرگذشت نامه و کتابشناسی. ۶. Muslim - Bio-bibliography

7. Hadith - Authorities - Biography - Bibliography - سرگذشت نامه و کتابشناسی. ۷. Hadith - Authorities - Biography - Bibliography

الف. مدائنی علی بن موسی. ۱۳۵-۲۲۵ق. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

د. عنوان.

۰۱۶/۹۰۷۲

۱۳۹۶م ۲۴/۱۰/۱۳۹۶

۴۸۹۱۳۲۹

اخبار اهل بیت (علیهم السلام) در میراث مکتوب مدائنی (م ۲۲۵ق)

مؤلف: حسین مرادی نسب

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ناشر همکار: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

ویراستار: سعیدرضا علی عسکری

صفحه آرای: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۶

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر:

۳۲۸۰۳۰۹۰ ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱: تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۳۶۶، تلفن و دورنگار واحد فروش: ۳۲۲۳۰۸۰۳

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده به راجع علمی - وزوی و دانشگاهی به متون علوم انسانی با نگرش اسلامی در رشته های علوم انسانی - قیمتی آن را پذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت های موجود، می توانند با نگرش و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش ها، از تکرار و موازی کاری جلوگیری شود. از این رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی برای نیل به اهداف یادشده، نهمین کار مشترک خود را با بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی در میراث مکتوب مدائنی (م ۲۶۵ق) به جامعه علمی تقدیم می کنند.

این اثر به عنوان منبع اصلی برای دانشجویان رشته تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی در مقاطع تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری قابل استفاده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، مساعدت های و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

در پایان لازم می دانیم از تلاش های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام والمسلمین آیت الله العظمی آقا حسین مرادی نسب و نیز از ناظر محترم، جناب حجت الاسلام والمسلمین استاد محمد هادی یوسفی غروی سپاسگزاری کنیم.

فهرست مطالب

۱		سخن مؤلف
۵		مقدمه
۶		پیشینه تحقیق
۷		معرفی و منابع پژوهش
۷		خلیفه بن خياط (م ۲۴۰ق)
۸		بلاذری، احمد بن یحیی بن (م ۲۶۰ق)
۸		ثقفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳ق)
۹		یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح (م ۲۸۱ یا ۲۸۲ق)
۱۰		طبری، محمد بن جریر بن یزید (م ۳۱۰ق)
۱۱		ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)
۱۱		ابن فقیه همدانی (م ۳۳۰ق)
۱۱		مسعودی، علی بن حسین (م ۳۴۶ق)
۱۲		ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق)
۱۳		ابن ندیم، محمد بن اسحاق (م ۳۸۰ق)
۱۴		خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق)
۱۴		حموی، یاقوت (م ۶۲۶ق)
۱۵		ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ق)
۱۶		صفدی، صلاح الدین خلیل بن ابیک بن عبدالله (م ۷۶۴ق)
۱۶		اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)
۱۷		آغا بزرگ طهرانی، محمد محسن بن علی (م ۱۳۸۹ق)
۱۸		سید محسن امین حسینی عاملی (م ۱۳۷۲ق)
۱۸		فؤاد سزگین (معاصر)
۱۹		زرکلی (م ۱۳۹۶ق)
۲۰		عمر رضا کتاله (معاصر)

۲۱	سیدعبدالعزیز طباطبائی (م ۱۳۷۴ ش).....
۲۱	احمدی میانجی، علی (۱۳۷۹ ش).....
۲۲	تک‌نگاری درباره تاریخ‌نگاری و مؤرخان.....
۲۳	انگیزه تاریخ‌نگاران تک‌نگار.....
۲۵	چاره‌راه مؤلفان تک‌نگار در قرن دوم و سوم هجری.....
۲۶	ساختار و محتوای کتاب‌های تک‌نگار.....
۲۶	بررسی ماندگار نبودن تک‌نگاری‌ها.....

فصل اول: مدائنی و خاندان او

۲۹	۱-۱. شخصیت مدائنی.....
۳۲	۱-۲. مدائنی از نظر حال‌شناسان.....
۳۳	۱-۳. منزلت علمی مدائنی.....
۳۵	۱-۴. مذهب مدائنی.....
۳۷	۲-۱. شیوه تاریخ‌نویسی مدائنی.....
۳۸	مشایخ مدائنی.....
۳۹	عوانه بن الحکم بن هانیه (م ۱۰۷ ق).....
۴۰	ابوعبیده معمر بن المنی (م ۲۱۳/۲۰ ق).....
۴۲	ابوصخف (م ۱۵۷ ق).....
۴۳	هشام بن محمد بن سائب بن بشر بن عمرو (م ۲۰۶ ق).....
۴۴	شاگردان مدائنی.....
۴۴	ابن النطاح، محمد بن صالح بن مهران (م ۲۵۱ ق).....
۴۵	زبیر بن بکار (م ۲۵۶ ق).....
۴۶	حارث بن ابی‌اسامة (م ۲۸۲ ق).....
۴۶	احمد بن الحارث بن مبارک خزاز (م ۲۵۷ ق).....
۴۷	ابن شیه (م ۲۶۲ ق).....

فصل دوم: موضوعات اخبار اهل بیت (علیهم السلام) در آثار مدائنی

۴۹	۲-۱. مقدمه.....
	موضوعات مربوط به پیش از اسلام و پس از آن در آثار مدائنی.....
۵۰	اخبار مربوط به زمان حضرت علی (علیه السلام).....
۵۱	موضوعات مربوط به امام حسن (علیه السلام).....
۵۲	موضوعات مربوط به امام حسین (علیه السلام) تا امام صادق (علیه السلام).....
۵۳	موضوعات مربوط به امام کاظم (علیه السلام) و بعد از ایشان.....
۵۳	بررسی آثار مدائنی.....
۵۴	آثار مدائنی مربوط به اهل بیت (علیهم السلام).....

٥٤	كتاب أمهات النبي ﷺ
٥٥	كتاب العواتك
٥٦	كتاب صفة النبي ﷺ
٥٨	كتاب اخبار المنافقين
٥٩	كتاب تسمية المنافقين و من نزل فيه القرآن منهم و من غيرهم
٦٠	كتاب عهود النبي ﷺ
٦١	كتاب عهود النبي آخر
٦١	كتاب اخبار النبي ﷺ
٦٢	كتاب الذين آمنوا النبي ﷺ
٦٣	كتاب تسمية المشركين الذين جعلوا القرآن عضين
٦٥	كتاب رسائل النبي ﷺ
٦٥	كتاب كتب النبي ﷺ إلى الملوك و
٦٦	أسماء كتّاب النبي ﷺ
٦٧	كتاب آيات النبي ﷺ
٦٨	كتاب إقطاع النبي ﷺ
٦٩	كتاب فتوح النبي ﷺ
٧٠	كتاب صلح النبي ﷺ
٧١	كتاب خطب النبي ﷺ
٧١	كتاب المغازي [مغازي النبي ﷺ]
٧٢	كتاب سرايا النبي ﷺ
٧٣	كتاب الوفود (و يحتوي على وفود اليمن، وفود مصر، وفود ربيعة)
٧٤	كتاب دعاء النبي ﷺ
٧٥	كتاب خبر الإفك
٧٦	كتاب أزواج النبي ﷺ
٧٧	كتاب غمال النبي ﷺ على الصدقات
٧٨	كتاب ما نهى عنه النبي ﷺ
٧٩	كتاب حجة أبي بكر الصديق
٨٠	[اخبار آباء النبي ﷺ] يا اخبار النبي ﷺ
٨٠	كتاب الخاتم والرسول [النبي ﷺ]
٨١	كتاب من كتب له النبي ﷺ كتاباً و أماناً
٨٢	كتاب أموال النبي و كتّابه و من كان ترد عليه الصدقة من قريش العرب
٨٢	كتاب العباس بن عبد المطلب
٨٣	كتاب اخبار أبي طالب و ولده
٨٤	كتاب خطب علي عليه السلام
٨٥	كتاب عبد الله بن العباس

۸۵	 کتاب علی بن عبد الله بن عباس
۸۵	 کتاب آل ابی العاص
۸۷	 کتاب فضائل محمد بن الحنفیه (م ۸۱۶ق)
۸۸	 کتاب فضائل جعفر بن ابی طالب (م ۸۴ق)
۸۹	 کتاب فضائل الحارث (الحرث) بن عبدالمطلب
۹۰	 کتاب فضائل عبدالله بن جعفر
۹۱	 کتاب معاویه بن عبدالله
۹۱	 کتاب عبد الله بن معاویه
۹۳	 کتاب شتر (م) بن علی بن عبدالله بن عباس
۹۴	 کتاب همایستگان لقریش
۹۵	 کتاب انحاء ترقی فعل من الطالبین
۹۶	 کتاب انقاص
۹۷	 کتاب نسخة الخفاء و [کتاب] کتاهم و أعمارهم
۹۷	 کتاب الردة
۹۸	 کتاب الجمل
۹۹	 کتاب الغارات
۹۹	 کتاب النهروان
۱۰۰	 کتاب الخوارج
۱۰۱	 کتاب بنی ناجیه والخیریت بن راشد و صلقة بن ه
۱۰۳	 کتاب مختصر الخوارج
۱۰۳	 کتاب خطب علی علیه السلام
۱۰۳	 کتاب خطب علی علیه السلام و کتبه إلى عماله
۱۰۳	 کتاب حرة واقم
۱۰۴	 کتاب مقتل الحسين علیه السلام
۱۰۵	 کتاب الخونة لامير المؤمنين علیه السلام
۱۰۶	 کتاب أخبار أهل بیت علیه السلام
۱۰۶	 کتاب وقعة صفین
۱۰۷	 نوآوری مدائنی در ایجاد برخی عنوان ها و آثار
۱۰۷	 نقد برخی از گزارش های مدائنی
۱۰۹	 نقش گزارش مدائنی در باره ازدواج ها و طلاق های امام حسن علیه السلام
۱۱۰	 فضاسازی در جعل گزارش های تاریخی
۱۱۱	 شخصیت امام حسن علیه السلام
۱۱۲	 محمد بن سیرین (م ۱۱۰ق)
۱۱۳	 بلاذری (م ۲۷۹ق)
۱۱۸	 بستر تاریخی جعل حدیث مطلق از جهت زمان و مکان

١٢٠	نقد گزارش های دیگر مدائنی
١٣١	نتیجه گیری

فصل سوم: نصوص المدائنی حول اخبار اهل البیت (ع)

١٣٥	تجلیل عبدالمطلب لمحمد (ع)
١٣٥	حضر زمزم
١٣٦	عبداللہ بن عبدالمطلب و أمهاته
١٣٦	مولد النبی (ع)
١٣٧	الحصار في أبي طالب
١٣٧	هبة رول الله (ع) طمة بنت أسد
١٣٧	يعرض النبي (ع) نفسه عن قبائل العرب
١٣٧	مواخاة النبي (ع) و (ع)
١٣٨	أول سرية حمزة بن عبدالمطلب
١٣٨	غزوة الأبواء
١٣٨	تسمية من استشهد مع رسول الله (ع) بدر
١٣٩	أول قاتل جمهور المشركين و هو أول يوم فيه الاسلام
١٤٠	تزويج علي (ع) بفاطمة (ع)
١٤٠	أول غزوة غزوة ودان
١٤٠	أول لواء عقد في السلام
١٤٠	اهداء زيد لرسول الله (ع)
١٤١	تزويج النبي (ع) بعائشة
١٤١	غزوة أحد
١٤٢	أول ما صلى رسول الله (ع) صلاة الخوف
١٤٣	لقب حمزة بن عبدالمطلب
١٤٣	سنة اربع بشر معونة
١٤٣	غزوة السويق
١٤٣	سنة خمس
١٤٣	هلاكة عمرو بن عبدود بيد علي (ع)
١٤٦	صلح الحديبية
١٤٦	أول من بايع رسول الله (ع) بيعة الرضوان
١٤٦	عائشة بنت أبي بكر
١٤٧	ابو جندل
١٤٧	سهيل بن بيضاء
١٤٧	سنة سبع في تاريخ فتح خيبر
١٤٨	سنة ثمان في فتح مكة

١٤٨	وقود العرب على النبي ﷺ
١٤٩	كتاب النبي ﷺ إلى بطون حمير
١٤٩	كتاب النبي ﷺ لبنى أسد
١٥٠	كتاب النبي ﷺ لقيس بن الحصين
١٥٠	كتاب النبي ﷺ لثور بن عزرة
١٥٠	كتاب النبي ﷺ إلى سحير بن عداة
١٥٠	كتاب النبي ﷺ إلى معاذ بن جبل في التعازي لوفاته ولده
١٥١	إسلام عمرو بن معديكرب زمن النبي ﷺ
١٥٢	أدب عمر بن الخطاب في الإسلام
١٥٢	ول من ميثم الرجال معه و هو راكب الاشعث بن قيس
١٥٣	غزوة بني النضير
١٥٤	سنة سم غار روك
١٥٤	بعث رسول الله ﷺ علياً عليه السلام إلى اليمن
١٥٤	قول النبي ﷺ حول علي عليه السلام
١٥٤	هدية النبي ﷺ لابي فاطمة عليها السلام
١٥٥	محبة النبي ﷺ للحسن عليه السلام
١٥٥	أحب الخلق عند النبي ﷺ (رسول الطير)
١٥٥	سحر البيان
١٥٦	جد الفردق عند النبي ﷺ
١٥٦	طلب النبي ﷺ من الله عز وجل لعلي عليه السلام
١٥٦	خير البرية بعد النبي ﷺ
١٥٧	قضاوة أمير المؤمنين علي عليه السلام
١٥٧	خطبة النبي ﷺ أم سلمة
١٥٧	حول الحجاب
١٥٧	حول ولاية الأمر
١٥٨	احتضار النبي ﷺ
١٥٨	ارتحال الرسول ﷺ
١٥٨	حول البيعة بعد ارتحال النبي ﷺ
١٥٨	قول أبي سفيان في البيعة
١٥٨	اعتراض الحسن عليه السلام لابي بكر
١٥٨	تحريق عمر باب فاطمة عليها السلام
١٦٠	قول سلمان في بيعة أبي بكر
١٦٠	دفن فاطمة الزهراء عليها السلام
١٦٠	عدم بيعة علي عليه السلام
١٦١	تخاضع عباس وعلياً عليه السلام حول ميراث النبي ﷺ

١٦١	في خلافة عمر بن الخطاب
١٦١	استشارة عمر علياً عليه السلام في أمر القادسية
١٦١	حول عبقرية بلال
١٦٢	إخراج الخاتم من قبر النبي صلى الله عليه وآله
١٦٢	خطبة سيد بن العاص أم كلثوم بنت علي عليه السلام
١٦٢	في خلافة عثمان
١٦٢	أصحاب علي عليه السلام و معاوية
١٦٤	رجوع المصريين إلى المدينة
١٦٦	أيضاً مقتل عثمان وعائشة
١٦٦	تغير موضع عثمان بعد سمع قتل عثمان
١٦٧	دفن عثمان في حشر كوكب
١٦٧	خطبة أبي الهيثم في خلافة علي عليه السلام
١٦٨	إرسال علي بن أبي طالب جريد بن عبد الله غلب البيعة من معاوية
١٧٠	كتابة معاوية لعلي عليه السلام في تسليم عثمان إليه
١٧١	الناكثون يطلبون علياً بدم عثمان
١٧١	خطبة علي عليه السلام في المدينة لخرجوه إلى العراء
١٧٢	بيعة الناس علياً عليه السلام
١٧٣	نزول علي عليه السلام الزاوية (حرب الجمل)
١٧٦	تعذيب عثمان بن حنيف وإلى البصرة بيد الناس
١٧٧	قتال حكيم بن جبلة مع الناكثين
١٧٨	أول قتال كان بين فريقي من أهل القبلة
١٧٩	كتاب عائشة إلى زيد بن صوحان
١٨٠	أمر عائشة بقتل عثمان بن حنيف
١٨١	بيعة أهل الكوفة لعلي عليه السلام
١٨١	أخبار حرب الجمل
١٨٦	مقتل زبير بن العوام
١٨٨	أمر علي عليه السلام بقتل جمل عائشة
١٨٩	الرايات في حرب الجمل
١٩١	عدد من قتل في حرب الجمل
١٩١	عدد القوة في حرب صفين
١٩٢	سيرة علي عليه السلام في حرب الجمل
١٩٣	كتاب علي عليه السلام إلى أهل الكوفة
١٩٣	بعث محمد بن أبي بكر إلى الكوفة من جانب علي عليه السلام
١٩٣	حضور جماعة عند علي عليه السلام بالريذة
١٩٤	عثمان بن حنيف بالريذة عند علي عليه السلام

١٩٤	بعث علي بن أبي طالب عليه السلام ابنه الحسن عليه السلام وعمار بن ياسر إلى الكوفة
١٩٥	قول في معنى «الشُّوْطَا بطين»
١٩٥	نمارة جميل بن كعب في حرب الجمل
١٩٦	أول من شهّر سيفه في سبيل الله
١٩٧	درء علي بن أبي طالب عليه السلام مفلح في يوم الجمل
١٩٧	كتاب أبي الأسود إلى علي بن أبي طالب عليه السلام حول ابن عباس
١٩٩	عجّ بن مرزبان مرو بعد حرب الجمل وكفره بعد الصلح
١٩٩	بعث علي بن أبي طالب عليه السلام خليفته بن طريف إلى خراسان
١٩٩	بعث علي بن أبي طالب عليه السلام بن هبيرة إلى خراسان
٢٠٠	زين الخلافة
٢٠٠	علم علي بن أبي طالب عليه السلام
٢٠٠	مكاتبة زياد بن أبيه أمير المؤمنين عليه السلام
٢٠٣	إخراج أهل فارس من قبل بن حنيفة بن بلههم
٢٠٣	سبب إرسال زياد بن فارس
٢٠٤	ابن عباس عامل حج في نمارة على بن أبي طالب عليه السلام في سنة ٣٩ ق
٢٠٤	براء بن عازب في حرب الجمل
٢٠٤	كتاب علي بن أبي طالب عليه السلام لعدم حضور الناس في حرب الجمل
٢٠٥	الدزة بيد علي بن أبي طالب عليه السلام
٢٠٦	زياد عامل علي بن أبي طالب عليه السلام بفارس
٢٠٦	شكاية علي بن أبي طالب عليه السلام إلى الأشتر من [الحاق] الناس في معاوية
٢٠٧	مطالبة أصحاب من أمير المؤمنين عليه السلام
٢٠٨	مكاتبة معاوية و علي بن أبي طالب عليه السلام حول فضائل معاوية
٢٠٩	مكاتبة معاوية و أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام
٢١١	ولاية قيس بن سعد بمصر
٢١٢	مكاتبة أمير المؤمنين عليه السلام و محمد بن أبي بكر
٢١٣	محمد بن أبي بكر و خروج جماعة من مصر
٢١٤	شهادة مالك الأشتر
٢١٥	تحرير معاوية لئيل مالك الأشتر
٢١٥	إبصار خبر شهادة مالك الأشتر بعلي بن أبي طالب عليه السلام
٢١٦	انحياز عامل علي بن أبي طالب عليه السلام بمعاوية
٢١٦	حركة عمرو بن العاص إلى مصر و ولاية محمد بن أبي بكر
٢٢٠	مكاتبة علي بن أبي طالب عليه السلام و ابن عباس بعد شهادة محمد بن أبي بكر
٢٢١	تعزية ابن عباس إلى علي بن أبي طالب عليه السلام في شهادة محمد بن أبي بكر
٢٢١	لعن ثني بن أبي طالب عليه السلام معاوية و عمرو و بسر
٢٢٢	إجراء الحد على شارب الخمر

٢٢٢	شمائل علي عليه السلام
٢٢٢	أمر علي عليه السلام بعض عمال عمر
٢٢٢	طعام علي عليه السلام
٢٢٣	قول الامام الحسن في دابة الارض
٢٢٣	عمار يابرو فضاء اهل بيت علي عليه السلام
٢٢٣	حسن الله ورسوله
٢٢٤	سؤال الحجاج من الحسن البصري في فضل علي عليه السلام
٢٢٤	علي عليه السلام افضل أم جعفر
٢٢٤	علي عليه السلام في عيسى
٢٢٤	طلب المغفرة لعلي عليه السلام
٢٢٤	ارتداد بعض الناس وقتل علي عليه السلام
٢٢٥	أخي القبايل أشد الناس حباً لصفيين
٢٢٥	مدح علي عليه السلام
٢٢٥	إداء ائدية من بيت المال
٢٢٥	قول علي عليه السلام للمغيرة بن سعدة
٢٢٦	جزاء سب علي عليه السلام
٢٢٦	إرسال جند معاوية إلى الكوفة
٢٢٦	مجيء علي عليه السلام إلى الكوفة بعد حرب صفين
٢٢٧	كتاب عمرو بن العاص إلى ابن عباس
٢٢٩	قاتل عمار بن ياسر
٢٢٩	الحارث بن نصر الجشمي في حرب صفين
٢٣٠	الموت عند علي عليه السلام
٢٣٠	رضاء معاوية إلى عمرو بن العاص ورضاء الناس إلى أبو موسى لفتح
٢٣١	الحكمين
٢٣١	إنكار التحكيم
٢٣٢	كتاب علي عليه السلام إلى زياد حول معاوية أنه كالشيطان
٢٣٢	مكاتبة معاوية وزياد
٢٣٣	مشاورة معاوية بمغيرة بن شعبة حول زياد بن أبيه يُجلبه إلى معاوية
٢٣٣	استنحاق معاوية زياد بن أبيه
٢٣٧	ظهور الخوارج
٢٣٧	مبارزة علي عليه السلام وعمرو بن العاص في صفين
٢٣٧	عبد الله بن عباس وأبو موسى في التحكيم
٢٣٧	مبارزة يسر بن ارطاة و علي عليه السلام
٢٣٧	حوار عقيل و معاوية
٢٣٧	الخوارج

٢٣٢	محاورة علي عليه السلام و الخوارج
٢٣٥	كتاب معاوية الى قيس بن سعد
٢٣٥	قول معاوية الى قتيبان من بني عبد مناف
٢٣٥	خير النهروان
٢٣٦	لعن عمرو بن العاص مع قتل ذو الندية
٢٣٦	خطبة علي عليه السلام بعد النهروان
٢٣٦	خطبة علي عليه السلام بعد أمر النهروان
٢٣٨	كتاب معاوية الى عثمان له يسب علي عليه السلام
٢٣٩	خير من طاعة سبي ابي عبد الله بن عباس
٢٤٠	أمر ابن ملجم بقتل امير المؤمنين علي عليه السلام
٢٤١	شهادة علي عليه السلام
٢٤١	أبيات في نهج الجهاد علي بن أبي طالب عليه السلام
٢٤٢	وقالت أم العرب من الهيمم علي
٢٤٢	مدة ولاية علي عليه السلام
٢٤٢	مزار علي عليه السلام
٢٤٣	فضيلة علي عليه السلام
٢٤٣	تفاخر معاوية
٢٤٤	أذينة العبدى
٢٤٤	الامام الحسن عليه السلام
٢٤٤	بيعة الناس مع الامام الحسن عليه السلام و اقبال مروية الى العراق
٢٤٥	نساء الامام الحسن عليه السلام
٢٤٦	خطبة الامام الحسن عليه السلام
٢٤٧	كلام ابن قسوة للحسن عليه السلام
٢٤٨	تنازع عمرو بن سعيد و الحسن عليه السلام
٢٤٨	بشاشة العدو من شهادة الامام الحسن عليه السلام
٢٤٩	شهادة الامام الحسن عليه السلام
٢٥٠	زمن شهادة الامام الحسن عليه السلام
٢٥١	عدم وفاء معاوية لمعهده
٢٥١	سرور معاوية من شهادة الامام الحسن عليه السلام
٢٥١	وصية الامام الحسن عليه السلام
٢٥٢	تقبيل ابو هريرة الحسن عليه السلام
٢٥٢	كتاب معاوية الى قيس بن سعد و لحاقه اليه
٢٥٣	أخبار صفات الامام الحسن عليه السلام لمعاوية
٢٥٣	اعطاء المال للشاعر من جانب الحسين عليه السلام
٢٥٣	أسخى الناس

٢٦٣	ورود فاطمة عليها السلام مع الحسن و الحسين على النبي صلى الله عليه وآله
٢٦٤	تزوج أم كلثوم
٢٦٤	عليها السلام الامام الحسين
٢٦٤	كلام مروان إلى الامام الحسين
٢٦٤	حركة الشيعة إلى العراق و كتابهم إلى الامام الحسين
٢٦٨	فداء الامام الحسين
٢٦٨	جواب الامام الحسين إلى معاوية
٢٧٠	أخبار عبدالله بن عباس مع ابن الزبير حول بني هاشم
٢٧١	سعي معاوية إلى الامام الحسين
٢٧٢	حوار معاوية و جابر بن قدامة حول علي
٢٧٢	حوار معاوية مع ابن الزبير حول علي
٢٧٣	سعي معاوية لتلقي علي
٢٧٣	كتاب معاوية إلى الحبيب بن علي
٢٧٣	جواب الامام الحسين إلى معاوية
٢٧٣	حارثة بن بدر والي اميرالمؤمنين علي في نواحي فارس
٢٧٥	بشاشة معاوية من شهادة علي
٢٧٥	شهادة الكذب على حجر بن عدى
٢٧٦	اعتراض عائشة بقتل حجر بن عدى
٢٧٦	الجموح بن عمرو في صفين
٢٧٧	ظبيان بن عمارة التميمي من أصحاب علي و الامام الحسن
٢٧٧	ندامة معاوية على قتل حجر بن عدى
٢٧٨	رسائل اهل الكوفة إلى الامام الحسين
٢٧٨	مسلم بن عقيل و ابن اشعث
٢٧٩	حول شهادة مسلم بن عقيل
٢٧٩	شهادة الامام الحسين و أهل بيته
٢٨١	شهادة العباس بن علي
٢٨١	أول من قُتل بكر بلاء من أولاد أبي طالب
٢٨٢	شهادة ابوبكر بن عبدالله بن جعفر ... يوم الحرة
٢٨٢	اطلاع عبدالله بن جعفر من شهادة الامام الحسين
٢٨٣	إجابة دعاء الامام السجاد حول عبيد الله بن زياد
٢٨٣	حول المختار
٢٨٤	بيعة أهل الكوفة مع المختار لطلب دم الحسين
٢٨٥	في امامة الامام السجاد
٢٨٥	جواب الامام السجاد إلى عبدالملك مروان في حول تزويج الإمام
٢٨٥	كتاب الإمام الحسين إلى الأخنف

۲۸۶	الحسن بن الحسن
۲۸۶	فی إمامة الامام الباقر عليه السلام
۲۸۶	زيد بن علی
۲۸۷	الموت عند مزار الامام الحسين عليه السلام
۲۸۷	حول التوحيد
۲۸۷	شهادة الامام الباقر عليه السلام
۲۸۷	اميمة بنت الحسين بن علی بن أبی طالب عليه السلام المعروفة بسكينة
۲۸۸	بيعة المتصور محمد بن عبدالله
۲۸۸	محمد بن عبدالله
۲۹۰	خرج ابراهيم بن عبدالله
۲۹۰	شعر لابن ابي انعم
۲۹۲	صاحب فتح
۲۹۲	سيد الحميري
۲۹۳	لقاء هارون الرشيد الامام الكاظم عليه السلام
۲۹۳	الامام الرضا عليه السلام
۲۹۴	المتفرقات
۲۹۵	منابع و مأخذ
۳۰۹	فهرست كتاب های مدائنی
۳۰۹	كتب المدائنی فی أخبار النبی صلى الله عليه وآله
۳۱۰	كتب المدائنی فی أخبار فريش
۳۱۲	كتب المدائنی فی أخبار مناجح الأشرف و أخبار النساء
۳۱۳	كتب المدائنی فی أخبار الخلفاء
۳۱۴	كتب المدائنی فی الاحداث
۳۱۶	كتب المدائنی فی الفتوح
۳۱۸	كتب المدائنی فی أخبار العرب
۳۱۸	كتب المدائنی فی أخبار الشعراء و غیرهم
۳۲۰	تألیفات الأخری من المدائنی
۳۲۲	من تألیفات الأخری المدائنی

نمایه ها

۳۴۵	نمایه آیات
۳۴۷	نمایه روایات
۳۴۸	نمایه اشخاص
۳۵۳	نمایه کتاب ها
۳۵۸	نمایه مکان ها

سخن مؤلف

مداننی از اخبارین اساسی که در تاریخ‌نگاری اسلامی قرن سوم نقش اساسی داشته است. وی در تک‌نگاری که زیر مجموعه تاریخ‌نگاری اسلامی است آثار بسیاری در موضوعات مختلف به رشته تحریر درآورده است. نبوغ علمی او دلالت بر آگاهی گسترده‌وی در زمینه‌های گوناگون علوم است به‌طوری که دست‌نکاران کتاب‌های بی‌شماری را برای او برشمرده‌اند که تنها نامی از آنها در کتاب‌ها باقی مانده است و گزارش‌ها مکرر برخی از کتاب‌های او را می‌توان در تألیفات مؤلفان پس از او یافت.

هدف از پژوهش حاضر نشان دادن گستره فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن سوم است که چگونه محدثانی همچون مداننی صرف‌نظر از مذهب، نقش اساسی در ایجاد شاخه‌های دانش تاریخ‌نگاری اسلامی داشته‌اند و مؤلفان پسینی در تکمیل دانش آن کوشیده‌اند یا با ابتکارات نوی در طول تاریخ در شکوفایی این دانش‌ها نقش‌آفرین را تأثیرگذار در فرهنگ و تمدن اسلامی بوده‌اند. اگر بتوان در تمام موضوعاتی که مداننی آثاری نگاشته است تحلیلی انجام داد و در مجموعه‌ای گردآوری کرد به حق می‌توان آن مجموعه را یک دایرةالمعارف تمدنی و فرهنگی شمرد که نقش وی را در تاریخ‌نگاری اسلامی بیش از پیش آشکار می‌سازد. این کار مجالی بسیار می‌طلبد تا به سرانجامی برسد.

در عین حال مداننی برخی از موضوعات خود را همانند بسیاری از محدثان گذشته است. مؤلفان پیشین وام گرفته است؛ اما برخی از موضوعات نگاشته‌وی از ابتکارات بکر اوست که برخی از مؤلفان پس از او به موضوعات جدید او توجه کرده‌اند و درباره همان موضوع، کتاب نوشته‌اند. از سویی چون این کتاب‌های تک‌نگار موجود نیست و از میان رفته است نمی‌توان

آنان را با هم مقایسه کرد و تفاوت‌های آن را به دست آورد؛ اما با مراجعه به کتاب‌های دیگر می‌توان برخی از گزارش‌های دیگران در یک موضوع را با گزارش مدائنی و دیگران سنجید و صحت و سقم آن را به دست آورد، حتی اضافات و کاستی‌ها را مشخص کرد. این کار جز با احیای آثار گذشتگان ممکن نیست. باید بتوان گزارش‌های هر یک از مؤلفانی که در موضوعات مختلف کتاب نوشته‌اند و گزارش‌های آنان در منابع مختلف موجود است را به دست آورد و در مجموعه‌ای گردآوری کرد. خوشبختانه امروزه احیای آثار فراموش شده یا از بین رفته در مراکز پژوهش مورد توجه جدی محققان قرار گرفته است.

باید اذعان داشت که کار بزرگ این محدثان آن بود که با تک‌نگاری‌های خود، زمینه خوبی برای نگارش تاریخ عمومی در دوره‌های بعدی را به وجود آوردند و افرادی مانند طبری با مراجعه به این کتاب‌ها راستی‌ها را دست‌کم نگرفتند. گرچه باید گفت در طول تاریخ برخی از موضوعات تک‌نگاری تک‌تلف شده در دست برخی از مؤلفان موجود بوده و در تألیفاتشان از آن بهره برده‌اند.

در پژوهش حاضر تلاش شده است تا کتاب‌هایی که فهرست‌نگاران و دیگران از مدائنی درباره اهل بیت (علیهم السلام) نام برده‌اند، با ذکر عنوان موضوع آن تبیین شود و سیر تطورات و گسترش آنها نشان داده شده است، گرچه در برخی از موارد ممکن است با نقصان و کاستی‌هایی همراه باشد. انگیزه هر یک از محدثان در ثبت گزارش‌ها در موضوعات متفاوت است و همین تفاوت سبب شده که برخی از آنان حقایق را به درستی گزارش نکنند و تحریف نمایند. انگیزه مؤلفان به نقش حاکمیت، مذهب، تعصب، قبیله‌گرایی، محلی و موارد دیگر در گزارش کتاب مؤثر بوده است.

در این پژوهش به گزارش‌هایی که از مدائنی درباره اهل بیت (علیهم السلام) در منابع گوناگون بوده گردآوری شده است و سپس گزارش‌ها دسته‌بندی موضوعی شده است. به طرز مثال اخبار مربوط به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و هر امامی در جای خودش قرار گرفته است. باید یادآور شد آو دین این گزارش‌ها دلیل بر پذیرفتن همه آن گزارش‌ها نیست؛ زیرا برخی از گزارش‌ها با بی‌دقتی و اعتقادات شیعه سازگار نیست به همین جهت بخشی از این اخبار جداگانه نقد و بررسی شده و تعداد دیگری نیز به صورت پانویست نقد شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از اساتید محترم به‌ویژه جناب حاجت‌الاسلام والمسلمین استاد محمدهادی یوسفی غروی که با نظرات و راهنمایی‌های ارزشمندشان خود بر غنای این

پژوهش افزودند، تشکر نمایم. همچنین از مسئولان محترم پژوهشگاه، کادر پژوهشی، اعضای شورای علمی گروه تاریخ اسلام و به خصوص مدیر محترم گروه تاریخ جناب حجت الاسلام المسالین آقای رمضان محمدی، که هر یک از آنان به نحوی در این پژوهش علمی سهیم شده‌اند سپاسگزاری کنم. در این مجال از ویراستار محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین سید رضا علی عسگری و نیز از کارشناس محترم گروه تاریخ جناب آقای اسماعیل یارمحمدی که افزون بر امور اداری مربوط به طرح، روخوانی نهایی متن و نمایه‌گیری آن را بر عهده داشته‌اند سپاسگزارم. از مجموعه انتشارات پژوهشگاه به خصوص جناب آقای سیدحسین مرتضوی که مقدمات نشر کتاب ما را مربوط به آن را انجام دادند، تشکر می‌کنم.

باید گفت آنچه در این پژوهش بیش روی شمامست حاصل چندین سال تلاش بی‌وقفه بوده است تا رشد دانش تاریخ نگاری اسلامی و شاخه‌های آن را در قرن سوم نشان داده شود. در عین حال معترفیم که این نوشتار خالص از غرض نیست و اهل علم و قلم با ارائه نظرات خود ما را در پویای این پژوهش کمک نمایند.

و ما توفیقی الا بالله

حسین مرادی نسب

۱۳۹۶

مقدمه

با طلوع اسلام و استقرار حاکمیت آن در شبه جزیره حجاز و گسترش نفوذ آن به مناطق و کشورهای دیگر، بسر مناسبتی برای تاریخ‌نگاران اسلامی پدید آمد تا بسیاری از حوادث سرزمین‌های اسلامی را ثبت و ضبط کنند. آغاز شروع تاریخ‌نگاری اسلامی در مدینه و سپس عراق بود که آن دو شهر پایه‌گذار مکتب مدینه و عراق شدند و اندیشه‌های این دو مکتب از سوی صحابه و بعد تابعین، به مناطق دیگر گسترش یافتند؛ گرچه عوامل دیگری در بسترسازی تاریخ‌نگاری اسلامی نقش اساسی داشتند که لازم است بررسی شوند.

هریک از مکاتب مدینه و عراق (کوفه و بصره) به نوعی بیشتر تکیه بر ارزش‌های دینی و تعصبات مذهبی، اندیشه‌های سیاسی، فکری و اجتماعی، و رقابت‌های قبیله‌ای داشتند و همین عوامل تأثیرگذاری در جامعه داشته و محدثان و مؤرخان را تحت تأثیر همین فضا قرار داده و می‌دهد. انگیزه‌های متفاوت مؤلفان بر سر برخی موضوعات تاریخی سبب دیگری میان آنان شده است؛ گاهی نیز برخی از آنان به موضوعات چالش‌زا توجه نکرده و به آنها پرداخته‌اند و برخی دیگر به آنها پرداخته‌اند، مانند ردیه‌نویسی، سقیفه‌نگاری، مثال‌نگاری و غیره. بسیاری از این دست را می‌توان نام برد که حجم وسیعی از وقایع تاریخی را در بر دارند.

بیشتر محدثان اخباری و مؤرخان اسلامی در قرن دوم و سوم هجری به تک‌نگاری در موضوعات خاص و جزئی علاقه داشته و به تألیف آن پرداخته‌اند. از پیشگامان در تک‌نگاری تاریخی می‌توان از ابو مخنف (م ۱۵۷ق)، هشام کلبی (م ۲۰۴ یا ۲۰۶ق)، واقدی (م ۲۰۷ق)، مدائنی (م ۲۲۵ق)، علی بن عبدالله مدینی (م ۲۳۴ق)، وثیقه بن موسی فارسی، معروف به وشاء فسوی (م ۲۳۷ق) و جاحظ (م ۲۵۵ق) نام برد. هر یک از آثار ارزشمند محدثان در موضوعات جزئی دست‌مایه تدوین آثار در دوره‌های بعدی شد و کتاب‌های تاریخ عمومی از دل همین

تک‌نگاری‌ها پدید آمدند و زمینه سیر، تطور و گسترش در موضوعات مختلف را فراهم آوردند. در این کتاب به نقش اساسی و محوری مدائنی، از محدثان اخباری، پرداخته شده است؛ زیرا تألیفات بی‌شمار او در موضوعات مختلف گواه بر این است که وی دانشی سرشار داشته و از حوادث زمان خود با اطلاع بوده و توانسته است با تدوین کتاب‌های بسیاری به تبیین دانش خود بپردازد. در عین حال اخبار او درباره اهل بیت (علیهم السلام) مورد توجه قرار خواهد گرفت و به نقد برخی از آنها پرداخته خواهد شد. این موضوع تا کنون پژوهش نشده است و برای نخستین بار است که کتاب‌های مدائنی درباره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اخبار مربوط به اهل بیت (علیهم السلام) که در تک‌نگاشته‌های او وجود داشته‌اند، و فقط نامی از آنها باقی بوده و می‌توان تنها گزارش‌های آنها را در منابع پس از مدائنی یافت. حتی وی که نامی به نام اخبار اهل بیت (علیهم السلام) داشته^۱ که از میان رفته است.

پیشینه تحقیق

تا آنجا که جستجو شد، درباره اخبار اهل بیت (علیهم السلام) آثار مدائنی کاری انجام نشده است و تنها در منابع فهرست‌نگاری مانند ابن ندیم در الفهرست، پیش از دوستان کتاب از آثار مدائنی نام برده است. حموی در معجم الادباء و صفی در سوانح و ریاضت به پیروی از ابن ندیم و مؤلفان دیگر، کتاب‌های مدائنی را ذکر کرده‌اند، گرچه آن کتاب‌های دیگری افزون بر این ندیم در کتاب‌هایشان ذکر کرده‌اند و برخی محدثان مانند خطیب بغدادی^۲ نگاه رجال‌شناسانه به او داشته‌اند. از مجموع کتاب‌های مدائنی تا کنون دو اثر او به نام‌های المردفات من قریش^۳، را عبدالسلام محمد هارون در نوادر مخطوطات در قاهره چاپ کرده است. روزتال از مدائنی در کتاب تاریخ تازیخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، از المردفات من قریش با ترجمه نام «چند شوهری در میان زنان قریش» که به تبارشناسی عنایت داشته، پرداخته است. کتاب التغازی به کوشش محقق اسلام صالح، و نیز این کتاب از سوی ابتهام مرهون و محمد بدری فهد تحقیق شده و در بغداد به چاپ رسیده است. درباره شخصیت مدائنی و خاندان او اطلاعات اندکی در منابع وجود دارد؛ در سال ۱۳۸۱، کتاب شیخ الاخبارین، ابوالحسن المداثنی، تألیف بدری محمد فهد، به شرح حال او، آثار او و مؤلفانی که پس از او از روایاتش بهره برده‌اند، مشایخ و شاگردان و روش او پرداخته است.

۱. زرندی حنفی. معارج الوصول إلى معرفة فضل آل الرسول (علیهم السلام)، ص ۸.

۲. خطیب بغدادی. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵.

پایان‌نامه‌ای با عنوان علی بن محمد المدائنی (ت ۲۲۸) دوره فی کتابه التاریخ، از عماد عزام جواپره، در کارشناسی ارشد دانشگاه نابلس فلسطین به سال ۱۴۲۱ ق/ ۲۰۰۱ م، نوشته است که به آن دسترسی پیدا نشد. استاد رسول جعفریان مقاله‌ای با نام «ابوالحسن مدائنی و آثار او درباره تاریخ» نوشته که در دفتر سوم در مجموعه مقالات تاریخی چاپ شده است. مقاله دیگری نیز با نام «المدائنی» از خالد العسلی که به شرح حال، آثار و تاریخ‌نگاری او اشاره کرده وجود دارد. همچنین مقاله‌ای با نام «نقد و بررسی روایات ابوالحسن مدائنی در تاریخ طبری» از علی سالان شاد در مجله پژوهش‌های تاریخی (علمی و پژوهشی) دانشگاه اصفهان، در بهار ۱۳۹۰ ش، به چاپ رسیده است. کتاب نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران، از حسن عزیزی به کتاب فتوح (اخبار الفتوح) مدائنی پرداخته و تحقیق جامعی در این موضوع انجام داده است. معرفی کتاب‌های مدائنی در باب فتوح پرداخته است. همچنین کتاب تاریخ‌نگاری، مدائنی از دوره اسلامی تا سده هفتم، از عبدالرحیم قنوت به کتاب‌های فتوح مدائنی پرداخته است. است از این پژوهش آن است که به اخبار اهل بیت علیهم‌السلام در میراث مکتوب مدائنی می‌پردازد؛ زیرا در آثار بسیاری در باره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام ایشان نگاشته است که به معرفی این آثار و سبک نگارش آن در طول تاریخ پرداخته شده است.

معرفی و منابع پژوهش

در این تحقیق از شمار بسیاری منابع در موضوعات تاریخی و کتاب‌شناختی استفاده شده است که می‌توان آنها را ذیل عنوان‌ها مانند تاریخ عمومی، سیره، منابع حدیثی و فقهی، فهرست، تاریخ‌های محلی و پژوهش‌های جدید، دسته‌بندی کرد و به اجمال به معرفی آنها براساس سال وفات مؤلف پرداخت.

خلیفه بن خباط (م ۲۴۰ ق)

وی از موزخان و محدثان و نسب‌شناسان برجسته نیمه نخست قرن سوم هجری است. وی در خانواده‌ای علم‌پرور زاده شد و در بصره به تحصیل پرداخت و توانست از بسیاری دانشمندان عصر خود کسب علم کند؛ از جمله تاریخ و سیره را از برجسته‌ترین اخباریان عصر خود یعنی ابن اسحاق، ابوالحسن علی بن محمد مدائنی و ابو عبیده معمر بن مُثَنی (۱۹)، و علم نسب را از هشام کلی و ابوالقطنان شحیم بن حفص و افراد بسیاری دیگر آموخت. وی تألیفات از جمله

کتاب التاریخ و الطبقات دارد. بیشتر علمای حدیث او را فردی مورد اعتماد و ثقة دانسته‌اند و از او با عنوان «أَحَدُ أَفْعَى التَّارِیْخِ»، «محدث نسابة اخباری علامة» و «عالمًا بآیام الناس و انسابهم» یاد کرده‌اند.

شیر، تدوین او در کتاب تاریخ به شیوه سال‌شمار و حدیثی - خبری است، یعنی تاریخ وقایع و تاریخ احوال و سیره و مغازی و فتوح (البته بسیار فشرده و مختصر) را ذیل سال و به روش روایی (ذکر روایات مختلف درباره حوادث و اخبار تاریخی با درج سلسله اسناد به طور کامل یا ناقص) آورده است. شیخ یحیی انوشیروانی در بخش اخبار خلفای راشدین، ۵۰ درصد نقل‌ها را از ابوالحسن علی بن محمد مدائنی (د ۲۲۵ ق) آورده است و شاید از کتاب جمل و کتاب صفین و کتاب خوارزمی استفاده کرده است. وی در حدود ۹۴ گزارش از مدائنی در کتابش آورده است.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (م ۲۷۹ ق)

وی از ادیبان و راویان و مؤرخان مشهور عصر خود در تاریخ‌نگاری بوده است. در بغداد زاده شد و در همان شهر رشد کرد و از استادان و مشایخ عصر خود بهره برد و با سفرهای علمی به مناطق مختلف جهان اسلام بر اطلاعات و آشنایی وی در زمان مأمون، خلیفه عباسی، به دستگاه خلافت راه یافت و به شغل دیوانی و کتابت که در آن زمان در میان نویسندگان و دبیران ایرانی رایج و موروثی بود، مشغول شد. وی توانست با تألیف کتاب فتوح البلدان و انساب الاشراف، آن دو را مرجعی برای پس از خود قرار دهد. وی در این کتاب از محدثانی که در موضوعات مختلف کتاب‌های تکنگاری داشته‌اند بهره برده و نگاه به آن‌ها را ترسیم گزارش‌های آنان را آورده است. وی از آثار مدائنی در هر دو کتاب خود استفاده کرده است که نشانگر نقش مهم مدائنی در تاریخ‌نگاری و استفاده او از آثار وی است. بلاذری در کتاب انساب الاشراف در حدود دو هزار گزارش از مدائنی آورده است.

ثقفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳ ق)

ابواسحاق، معروف به ابن هلال ثقفی، در شمار فقیهان و محدثان و مؤرخان بزرگ اخباری عصر خود بود. نیای اعلای او، سعد بن مسعود ثقفی، عموی مختار و والی حضرت علی (علیه السلام) در مدائن بود. همچنین جد او، سعید بن هلال از اصحاب امام صادق (علیه السلام) بود. وی در کوفه به دنیا آمد و در همان‌جا رشد یافت و از محضر بزرگان و دانشمندان آن دیار، از جمله ابان بن عثمان

احمر بجلی و ابو نعیم فضل بن دُکین، کسب دانش کرد و تک‌نگاری‌هایی در موضوعات مختلف از خود بر جا گذاشت که از جمله می‌توان به کتاب المعرفة و الغارات اشاره کرد. وی زیدی مذهب و سپس امامی مذهب شد. به سبب تألیف کتاب المعرفة که در مناقب ائمه بیت (علیهم‌السلام) لعن دشمنان آنان بود، به اصفهان هجرت کرد تا این کتاب را بر اهل آن شهر که دشمنان اهل بیت (علیهم‌السلام) بودند، بخواند. شاگردان وی از او روایت کرده‌اند؛ از جمله آنان احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴ق) و محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (م ۲۹۰ق) را می‌توان نام برد. او را به همراه موثق نیز شمرده‌اند.

کتاب فی ماندن او الغارات است که به لشکرکشی‌های معاویه به مناطق تحت حکومت حضرت علی (علیه‌السلام) پرداخته و جنایت‌های سپاه معاویه را به تصویر کشیده است. ثقفی در این کتاب گزارش‌های خود را به‌طور کلی از راه بیان مشهور و مقبول اهل سنت آورده است و از مدائنی در حدود بیش از ده گزارش ذکر کرده است. وی در کتاب الغارات مدائنی را گاه در بعضی از اسناد آن با عنوان کنیه، اسم، اسم پدر، لقب و نسب ذکر کرده است برای نمونه، علی بن محمد بن ابی سیف یا ابن ابی سیف، یا المدائنی بن محمد بن ابی سیف المدائنی آمده است.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح (م ۲۸۲-۲۸۱ق)

وی کاتب، مورخ و جهانگرد بزرگ شیعه در عصر عباسی و مشهور به ابن واضح یعقوبی است. جدش «واضح» از سوی منصور خلیفه عباسی مدتی امارت ارمنستان، آذربایجان و مصر را بر عهده داشت و بعدها به حکومت مصر منصوب شد. و بعد از مرگ او از حکومت مصر به رئیس دیوان برید آنجا برگزیده شد. اما وی به سبب حمایت از علویان یعنی ادریس بن عبداللّه بن حسن بن علی (علیه‌السلام) در سال ۱۶۹ق، به دستور هادی عباسی به قتل رسید. یعقوبی در دستگاه ادریس کاتب و دبیر بود و به سبب همین شغل اطلاعات گران‌بهایی به دست آورد و به عنوان کاتب عباسی شهرت یافت. او آثار ارزشمندی تألیف کرد که از جمله آنها کتاب البلدان اوست که با مسافرت به مناطق مختلف جهان اسلام به تدوین آن پرداخت و مرجعی برای مؤلفان پس از او شد. شیوه اعتدال او در کتاب تاریخش سبب شد تا این کتاب مورد توجه مؤلفان پس از او قرار گیرد. کتاب تاریخ او دو بخش است: بخش اول به دوره پیش از اسلام، از آغاز خلقت تا عصر جاهلی می‌پردازد؛ و بخش دوم تاریخ اسلام تا زمان خود اوست. وی در بخش تاریخ اسلام، با گزینش و تحقیق در روایات و بدون ذکر سلسله اسناد و تفاوت‌های آنها، گزارش جامعی را از

مجموعه روایات آورده است. البته یعقوبی در مقدمه جلد دوم، به شماری از راویان خود از جمله علی بن محمد بن عبد الله بن ابی سیف المدائنی، و ابومعشر المدنی اشاره کرده است. بنابراین، وی از کتاب‌های مدائنی که نزدش بوده، در کتاب تاریخش بهره برده، اما تعداد گزارش‌های آن مشخص نیست.

طبری، محمد بن جریر بن یزید (م ۳۱۰ق)

وی از مشهورترین مورخان و مؤرخان عصر خود به شمار می‌رفت. در سال ۲۲۴ق، در آمل به دنیا آمد و در سال ۳۱۰ق، در بغداد درگذشت. وی در زادگاه خود رشد کرد و به فراگیری دانش پرداخت. پس از آن توفیق مقدمات علوم به شهرهای مختلف سفر کرد و در این سفرها از استادان و مشایخ عصر خود بهره برد و معلومات گسترده‌ای در علوم گوناگون کسب کرد و سرانجام در بغداد ساکن شد و دانش خود را در زمینه فقه، تاریخ و حدیث کامل کرد به طوری که پایه‌گذار مکتب فقهی شد و سوانحی پیدا کرد. وی از مجموعه کتاب‌های تکی‌نگاری که در موضوعات مختلف نوشته شده بود، برای تألیف کتاب تاریخش بهره برد و گزارش‌های آن را همراه با سندهای آن ذکر کرد و توانست سوانح و تاریخ اسلام را تألیف کند. کتاب او گنجینه بزرگی است که گزارش‌های بسیاری به دست ما رسانده می‌دهد و از منابع معتبر و کهن به شمار می‌رود. عظمت کار او در عرصه تاریخ‌نگاری آن است که مؤرخان را بر آن داشت که کار او را تکمیل کنند و بر کتاب او تكمله‌هایی بنویسند. وی کتاب تاریخ خود را پس از پایان تفسیر جامع البیان عن تأویل آی القرآن نوشت. شایان یادآوری است که بررسی گزارش‌های طبری و راویان در سندها قابل نقد و بررسی است. در عین حال باید گفت وی از آثار مدائنی در تألیف کتاب خود بهره برده و گزارش‌هایی از او نقل کرده است. حتی در برخی جاها از برخی کتاب‌های او نام برده است برای مثال می‌گوید: «حدثني عمر [بن شبة] عن أخري عن كتابه الذي سماه اخبار اهل البصرة فقال: حدثني ابوالحسن المدائني...». ^۱ شاید بهتر از آنست که وی از مدائنی بیش از هزار گزارش آورده است. اخبار مدائنی در تاریخ طبری مربوط به حدود عصر خلفای سه‌گانه از زمان عثمان و حوادث زمان حضرت علی (علیه السلام)، اخبار فتوح مناطق شرق جهان اسلام، به خصوص خراسان، اخبار مربوط به امویان و حوادث عراق و بصره است.

ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)

ابومحمد، احمد، محدث، شاعر و مورخ که شهرت او به دلیل تدوین کتاب الفتح است. الفتح برخلاف نامش به جزئیاتی مانند حوادث داخلی عراق در زمان فتوحات پرداخته و تنها فتوحات اکتفا نکرده است. بنابراین، گرچه نقل فراوان برخی از اخبار و حوادث با عنوان کتاب سازگار ندارد، ولی می‌توان آن را در ردیف کتاب‌های تاریخ عمومی قرار داد. در عین حال این کتاب منبع مهمی درباره تاریخ عرب از حوادث سقیفه تا پایان خلافت مستعین را دربر دارد. همچنین به سبب روایات و فتوحات در خراسان، ارمنستان، آذربایجان، جنگ‌های عرب و خزرها، و روابط عرب و روم پرداخته است. وی در کتابش برخلاف عده‌ای مانند بلاذری و طبری که اسناد گزارش را آورده‌اند، اسناد گزارش‌های خود را نیاورده است، ولی در برخی موارد، منابع اسناد خود را در گزارش‌ها یادآور شده است. وی از منابع کهن مانند کتاب‌های زهری، ابومخنف، واقدی، هشام کلبی، مدائنی و دیگران بهره برده است و در حدود ۱۲ روایت از مدائنی با عبارت: «قال ابوالحسن المدائنی» یا «ابوالحسن علی بن محمد المدائنی» یا «المدائنی» نقل کرده است.

ابن فقیه همدانی (م ۳۴۰ق)

احمد بن محمد بن اسحاق، ابوبکر یا ابوعبدالله همدانی، معروف به ابن فقیه، مؤرخ، ادیب و جغرافی‌دان است. کتاب البلدان او برگرفته از کتاب‌های دیگران، از جمله جیهانی است. از کتاب او جغرافی‌نویسان بعد از وی استفاده کرده‌اند. وی از سبع مختلف از جمله آثار مدائنی بهره برده است و با «قال المدائنی» یازده گزارش را از او آورده است.

مسعودی، علی بن حسین (م ۳۴۶ق)

وی مکنی به ابوالحسن دانشمندی آگاه به زمان خود، متکلم، مؤرخ، جغرافی‌دان و جهانگرد بود. نیش به عبدالله بن مسعود، یکی از یاران رسول خدا ﷺ می‌رسد. گفته‌اند که او در بابل به دنیا آمد و آنجا رشد کرد و برای تحصیل علم به بغداد رفت و از بسیاری از دانشمندان در علوم مختلف در آنجا بهره برد و در نهایت از استادان بزرگ عصر خود شد. وی برای کسب تجربیات و

دانش بیشتر به جهانگردی پرداخت و از سرزمین‌های بسیاری دیدن کرد و تألیفات گوناگونی نگاشت که بیشتر آنها از میان رفته و تنها نامی از آنها بر جای مانده است. روش وی این است که در آغاز کتاب منابع خود را بیان داشته و در گزارش‌ها از سلسله اسناد خودداری کرده است. وی در مقدمه کتاب مروج الذهب به برخی کتاب‌ها یا مشایخ و راویان خود اشاره کرده است، از جمله ابن خنف، لوط بن یحیی، محمد بن اسحاق، واقدی، ابن کلیب، علی بن محمد مدائنی، و بسیاری دیگر. وی از منابعی بهره برده که بیشتر آنها از میان رفته‌اند. وی در مروج الذهب بیش از ده روایت از مدائنی نقل کرده است. کتاب الثنبیه و الاشراف او تاریخ اجمالی از صدر اسلام تا خلافت مطیع عباسی است که در آن یک گزارش از مدائنی آورده است.^۱

ابوالفرج اصفهانی (۳۶۹ ق)

علی بن حسین بن محمد اصفهانی، معروف به ابوالفرج اصفهانی، محدث، مؤرخ، ادیب، شاعر و موسیقی‌شناس عصر خود، و آخرین نسل از خاندان امویان، یعنی مروان بن محمد، معروف به مروان حمار بود. وی در اصفهان به سال ۲۸۴ ق زاده شد و در بغداد رشد کرد و به تحصیل دانش پرداخت و از استادان زمان خود در مسافرت به شهرهای مختلف بر دانش خود افزود و توانست در برخی دانش‌های آن روزگار مهارت و تخصص لازم را پیدا کند. وی در مجالس شاعران شرکت می‌کرد و همین شهرت علمی و ادبی او سبب شد تا نزد حاکمان آل‌بویه منزلت و جایگاهی ویژه پیدا کند و به عنوان کاتب در دولت ایشان در بغداد به خدمت گرفته شود. درباره مذهب او اختلاف است، برخی او را شیعه و برخی دیگر دشمن اهل بیت (علیهم السلام) دانسته‌اند.

این‌ندیم در کتاب الفهرست، آثار او را بیان کرده است؛ از جمله آثار وی مانده او کتاب الاغانی و مقاتل الطالبيين است. وی به سبب ارتباط با علویان که درگیر با عباسیان بودند بهره برد و کتاب مقاتل الطالبيين را درباره کشته‌شدگان آل‌ابی طالب است که مرگ آنان که سبب به سبب قیام علیه ظلم و ستم و اجرای عدالت بوده، تدوین کرد. این کتاب جامع و دقیق در نقل اخبار بود که مورد اعتماد مؤلفان پس از وی قرار گرفته است. کتاب دیگر او، کتاب الاغانی است که نقل روایات بی‌شماری اخبار تاریخی و گزارش‌هایی از خوش‌گذرانی‌ها،

۱. مسعودی، الثنبیه و الاشراف، ص ۲۰۹.

یاده‌نوشی و هرزه‌گرانی آن عصر، آوازخوانان و اشعار آنان را در بر دارد. وی در تألیف این دو کتاب از آثار مؤرخان و محدثان قرن دوم و سوم بهره برده است. شیوه او در کتاب‌ها روایی است. از طرفی چون مؤلف بنای بر رعایت اختصار داشته، گاهی اسناد به اخبار را ذکر کرده است. این آثار سادگی بهر برده و می‌توان گفت که گزارش‌های مدانی در الاغانی در حدود سی گزارش و در کتاب مقاتل الطائیین در حدود بیش از بیست گزارش آمده است و مدانی کتابی با عنوان اسماء من قتل من الطائیین داشته که ابوالفرج از آن بهره برده است. ابوالفرج در اواخر عمر چهار حج و اقامه حواس شد و سرانجام در بغداد به سال ۳۵۶ ق درگذشت.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق (م ۳۸۰ ق)

محمد بن اسحاق، مشهور به ابن ندیم (ندیم لقب است)، کتاب‌شناس، فهرست‌نگار بغدادی که از طریق شغل خود که وِزّاق (سازف) بوده، به مطالعه کتاب‌ها با علوم مختلف آشنایی پیدا کرد و در این زمینه کتاب گرانسنگی تألیف کرد. مرگ وی را به اختلاف سال ۳۸۰ یا ۳۸۵ و یا ۳۸۴ ق گفته‌اند، ولی مشهور ۳۸۰ ق را گفته‌اند. کتاب الفهرست فی اخبار العلماء المصنفین من القدماء والمحدثین و اسماء کتبهم، یک اثر از ابن ندیم است. کتاب‌شناسی، دانش‌نامه‌ای جامع و معروف‌ترین فهرست‌ها در شناخت آثار علمی اسلامی دانشمندان است که ابن ندیم آن را پدید آورد؛ کتابی که جلوه‌گاه دوران شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری و پایه‌ای برای فهرست‌نگاران پس از او و دارای معلومات بسیار است. وی در این کتاب، نام بسیاری از آثار علمی دانشمندان چهار قرن نخست را برای نسل‌های آینده علامت‌گذاری و ضبط کرده و از دانشمندان بسیاری در رشته‌های گوناگون علوم اسلامی نام برده، و شرح حال آنان را آورده است.

مطالعه کتاب الفهرست نشان می‌دهد محتوای آن گسترده‌تر از آن است که خود مؤلف در مقدمه بیان داشته، که تنها به ذکر نام مؤلفان صاحب اثر می‌پردازد، ولی وی از دانشمندی که صاحب اثر نبوده‌اند نیز نام برده است. او به بررسی و نقد اقوال پیشینیان خود پرداخته و نیز در انتساب کتاب‌ها به مؤلفان آنها، یا کتاب را خوانده و درباره آنها اظهار نظر کرده است. در عین حال، وی دارای وسعت نظر بالایی بوده، بی‌طرفی او در کتابش نمایان است؛ زیرا نسبت به مذاهب و فرقه‌های اسلامی کتاب‌های آنان را ذکر کرده است و دیگر آنکه به علوم و فنون دیگر از جمله موسیقی، غنا و علوم غریبه توجه داشته است. کتاب شامل ده مقاله است که در عرصه‌های مختلف علمی به آن پرداخته است که عبارت‌اند از: ۱. کتاب‌های مقدس مسلمانان، یهودیان و

مسیحیان، البته با عنایت بیشتری به علوم قرآنی، همراه مقدمه‌ای در باب خط و زبان‌های ملل مختلف؛ ۲. نحو و لغت؛ ۳. تاریخ، انساب و موضوعات وابسته به آن؛ ۴. شعر و شاعران؛ ۵. علم کلام و متکلمان؛ ۶. فقه، حدیث، فقه‌ها و محدثان؛ ۷. فلسفه و علوم قدیم؛ ۸. افسانه، سحر، جادو و...؛ ۹. مذاهب و ادیان غیر الهی؛ ۱۰. کیمیا.

بخش سوم که مربوط به تاریخ و موضوعات وابسته به آن است به شخصیت مدائنی و معرفی آثار او پرداخته و آثار وی را در ده بخش معرفی کرده است که می‌توان گفت مجموع آثار او در این کتاب ۱۳۶ عنوان کتابچه یا رساله است.

خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق)

ابوبکر احمد بن علی بن ثابت فقیه، حافظ، محدث، کثیر التالیف و یکی از پیشوایان عصر خود بود به همین سبب خطیب مشهور شد. وی برای کسب دانش به شهرهای مختلف مسافرت کرد و سپس به وطن خود بغداد بازگشت و در همان‌جا از دنیا رفت. کتاب تاریخ بغداد یا تاریخ مدینه السلام او در حیثیت دانش‌نامه‌ای است که در آن افزون بر جرح و تعدیل راویان، به شرح حال بیش از هفت هزار و سیصد تن از شخصیت‌ها (شامل زنان) پرداخته است. از این‌رو، کتاب وی یک کتاب رجال به شمار می‌آید، او در مقدمه کتاب به وصف جغرافیای بغداد پرداخته است و بعد کسانی که در بغداد یا اطراف آن به دنیا آمده‌اند، افرادی که از بغداد به جای دیگر رفته و ساکن شده‌اند؛ افرادی که در بغداد بگن شده‌اند، یا توقی در آنجا داشته‌اند و حدیث نقل کرده‌اند، شرح حال آنان، و در صورتی که در آنجا یا احادیثی داشته باشند از آنان نقل کرده است. وی در شیوه نقل گزارش‌ها از شیوه محدثان تبعیت کرده و سند گزارش‌های خود را آورده است. وی افزون بر شرح حال مدائنی^۱ چهار گزارش آورده است که دو گزارش آن مربوط به اهل بیت (علیهم السلام) می‌شود.^۲

حموی، یاقوت (م ۶۲۶ق)

وی از جغرافی‌دانان و تاریخ‌نویسان مشهور قرن هفتم هجری است. پدر و مادرش از سالی یونان بودند و وی در کودکی به اسارت در آمده است. عسکر ابی نصر ابراهیم حموی تاجری در

۱. خطیب بغدادی. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵ و ۶۶.

۲. همان، ج ۱، ص ۲۱۰ و ۲۲۲.

بغداد بود که یاقوت را خرید. عسکر حموی که تاجری با تجربه بود و خواندن و نوشتن نمی‌دانست. یاقوت را خرید و برای علم آموزی به مکتب‌خانه فرستاد و نام یاقوت را که گوهری گران بهاست، برای او برگزید و ملقب به عبدالله شد. بعدها لقب حموی منسوب حماة، دانه‌ای در شام که عسکر بازرگان منسوب به آنجا بود، و به سبب آنکه یاقوت برده و آزاد شده او بود، نام او اضافه و او به مولایش منتسب شد. و بعدها لقب شهاب‌الدین به او داده شد.

یاقوت حموی در سنین جوانی به دستور مولایش، به قصد تجارت راهی سفر به مناطق مختلف بلاد عراق شد. در این مسافرت‌ها، تجارت او همراه موفقیت بود، تا آنکه عسکر مولایش، او را آزاد کرد، و در بازار بغداد به کار وراقی (انتشاراتی) پرداخت و به استنساخ کتاب‌ها مشغول شد. در این راه درآمد کسب کرد. به همین سبب با شمار بسیاری از دانشمندان و کتاب‌هایشان آشنا شد. وی به مسافرت و تجارت به مناطق مختلف بلاد اسلامی از جمله دمشق، موصل، اربیل، و شهرهای خراسان، بزرگ پرداخت و با کتابخانه‌ها و کتاب‌های بسیاری مواجه شد و به استنساخ آنها پرداخت. حتی با جمع‌آوری کتاب‌های دیگر نزد خود توانست دو کتاب بزرگ به نام‌های معجم الادب و معجم البلدان آلیف کند. وی با حمله مغول در سال ۶۱۶ق، به موصل بازگشت و از آنجا به سراسر بلاد عراق و حلب رفت. وی در کتاب معجم الادباء^۱ از کتاب‌ها پرداخت تا آنکه در سال ۶۲۶ق در حلب درگذشت. وی در کتاب معجم الادباء^۱ از الفهرست ابن‌ندیم، کتاب‌های مدائنی را یادآور کرده است. وی با استفاده از منابع دیگر و نسخه‌های دیگری که پیشش بوده، از کتاب‌های دیگر مدائنی که ابن‌ندیم یاد نکرده، نام برده است. همچنین در کتاب فتوح البلدان از اخبار مدائنی بهره برده است.

ابن ابی‌الحدید (م ۶۵۶ق)

فخرالدین ابوحامد عبدالحمید بن هبة‌الله بن محمد بن الحسین بن ابی‌الحدید رسی، معروف به ابن ابی‌الحدید، ادیب، متکلم، مورخ، شاعر، فقیه شافعی و اصولی معتزلی به سال ۱۸۶ق در مدائن زاده شد و در بغداد در هفتاد سالگی درگذشت. وی در مدائن بزرگ شد و به تحصیل عام پرداخت و سپس به بغداد رفت و از دانشمندان آنجا که شافعی مذهب بودند، بهره علمی برد و در محافل ادبی و علمی شرکت کرد تا اینکه خود از بزرگان عصر شد و بر نهج البلاغه شرحی نوشت

۱. حموی: معجم الادباء، ج ۱۴، ص ۱۲۵-۱۳۸.

که در بردارنده اطلاعاتی گسترده است و مجموعه‌ای از علوم مختلف، مانند معارف، کلام، فقه، اخلاق، ادب، لغت تاریخ صدر اسلام، انساب و فرهنگ و آداب و رسوم عرب را در خود دارد. وی همچنین به نکات ظریف ادبی، تاریخی و اجتماعی، تمسک به مثل‌ها، ذکر آرای مختلف و برخی نقایق تاریخی پرداخته است. وی سرپرست کتابخانه بغداد بود و با بهره‌گیری از کتابخانه ابن بلقی، وزیر مستعصم عباسی و ده‌ها کتاب دیگر که پیش از تاریخ طبری تألیف شده بودند، استفاده کرده است. حتی وی از منابع شیعه بهره برده است. وی بیش از سی گزارش از مدائنی آورده است که در برخی گزارش‌ها به نام کتاب‌های وی اشاره کرده است؛ برای نمونه، کتاب صفیر، کتاب الخوارج، کتاب الأمثال، کتاب الجمل، کتاب الفتوح، کتاب مقتل عثمان، کتاب أمهات الحلفاء و... در کتاب^۱ است.

صفدی، صلاح‌الدین بن یحیی بن عبدالله (م ۷۶۴ق)

وی از ادیبان، شاعران، و مورخان اسماعیلی است. در شهر صفد فلسطین به سال ۶۹۶ق، به دنیا آمد. و در دمشق به کسب دانش پرداخت و توانست از حدثان بزرگ زمان خود بهره گیرد و به تألیف کتاب از جمله الوافی بالوفیات پرداخت. جمله‌ای است بر کتاب وفیات الاعیان ابن خلکان (۶۸۱ق). وی در این کتاب به شرح حال رسول خدا ﷺ، صحابه، تابعین، محدثان، فقیهان و بزرگان دیگر هر علم پرداخته است. او شرح حال اجمالی از مدائنی و آثار او را که برگرفته از ابن ندیم است در کتاب خود آورده است.^۲ در کتاب^۳ از برخی کتاب‌های دیگر مدائنی که دیگران ذکر از آن نکرده‌اند، نام برده است.

اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)

وی کتاب‌شناس و تراجم‌نگار مشهور عصر خود بود. که در بغداد به دنیا آمد و در آنجا رشد کرد و با کسب دانش‌های مختلف به دستگاه خلافت عثمانی وارد شد و توانست به مقامات مهمی دست یابد و در کنار نظامیگری به تألیف بپردازد. کتاب ایضاح المکتون او ذیلی بر کتاب الطنون عن اسمی الکتب و الفنون، نوشته حاجی خلیفه (۱۰۶۷ق) است. وی کتابش را

۱. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۲۴۶، ۲۷۱؛ ج ۴، ص ۱۲۶؛ ج ۶، ص ۲۱۵؛ ج ۹، ص ۹۷؛ ج ۱۰، ص ۶؛ ج ۱۱، ص ۶۹.
۲. صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۲۲، ص ۲۹-۳۳.
۳.

براساس انقبای آثار مؤلفان تنظیم کرده است و برخی خطاهای حاجی خلیفه را یادآور شده است. وی اطلاعاتی از کتاب، مؤلف و محل نگهداری کتاب و مواردی دیگر را ذکر کرده است. همچنین کتاب دیگر او به نام هدیه العارفین: اسماء المؤلفین، آثار المصنفین است که به روش الفبائی و نام مشهور مؤلفان تنظیم شده است که به شرح حال آنان، مذهب، مسافرت‌ها و ترک بودن، آن اشاره کرده است و مؤلفانی را که تابع دولت عثمانی بوده، ولی اصالت ترکی داشته‌اند با علامت ستاره مشخص کرده است. شرح حال اجمالی مدائنی و شماری از کتاب‌های او بر سرده کرده در ایضاح المکتون، از کتاب اخبار بنی ناجیه نام می‌برد.^۲

آغا بزرگ طهرانی، محمد مجتهد محسن بن علی (م ۱۳۸۹ق)

وی فقیه و کتاب‌شناس شهیر است که کتاب الذریعة الى تصانیف الشيعة را نوشت، و به همت او مجموعه‌ای از آثار مؤلفان شیعه جمع و مرتب شد. او با این کار میراث فرهنگی و تمدنی شیعه را حفظ کرد و کتابش دائرة المعارف کتاب‌شناسی درباره سوره شمرده می‌شود و به عنوان یکی از منابع دسته اول، در زمینه شناخت میراث مکتوب شیعه از قرن چهارم تا دوره زندگانی مؤلف، به شمار می‌آید. کتاب براساس حروف الفبائی سوره‌ای است، به شرح حال مؤلفان و معرفی نسخه‌های خطی آنان می‌پردازد. وی در این مجموعه از منابع فهرست‌نگاری نخستین شیعه، مثل الفهرست شیخ طوسی (م ۴۵۰ق)، رجال نجاشی (م ۴۵۰ق) و معالم العلماء ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) و بسیاری از کتاب‌های دیگر استفاده کرده است. وی آثار فهرست کتابخانه‌ها بهره برده و گاه آثار چاپی و خطی را خود مشاهده و مطالعه کرده است. همچنین وی به اطلاع از افراد مورد اعتماد شنیده، استاد کرده است. آغا بزرگ شرح احوال و آثار عالمان و رجال شیعه را از قرن چهارم تا چهاردهم هجری آورده و هر قرنی را با عنوانی ذکر کرده است. گفته شده انگیزه او به همراه سیدحسن صدر و محمدحسین کاشف‌الغطاء بر بی‌اعتنایی جرجی زیدان از کتاب تاریخ آداب اللغة العربیه است که توجهی به ذکر علمای نامدار شیعه نکرده بود. تلاش جرجی زیدان از امثال او بر این بود تا آثار شیعیان به فراموشی سپرده شوند. از این‌رو آنان تصمیم گرفتند تا پاسخی به او بدهند و آغا بزرگ طهرانی کتاب الذریعه را نوشت. او می‌گوید: مهم‌ترین کتاب‌شناسی متأخر مسلمانان کشف‌الغشون از حاجی خلیفه است که در برشمردن آثار،

اشتباه‌هایی در این زمینه، به خصوص تألیفات علمای شیعه دارد، و شیعه را به نداشتن کتاب‌های سودمند متهم ساخته و آنان را طفیلی دیگر مذاهب خوانده است.

وی از مدائنی آثاری را از جمله *خُطْبُ امیر المؤمنین*^۱؛ *خُطْبُ النبی*^۲؛ *الفاطمیات*^۳، کتاب *مَنْ قَتَلَ مِنَ الطَّالِبِينَ*^۴ نام برده است.

سید محسن امین حسینی عاملی (م ۱۳۷۲ق)

سید محسن بن عبد کریم مشهور به سید محسن امین، فقیه، ادیب و تراجم‌نگار شیعی از اهالی جبل عامل لبنان بود. وی پس از کسب مقدمات به نجف اشرف رفت و در آنجا پس از تکمیل دروس حوزوی پرداختن به اجتهاد رسید و توانست شاگردانی تربیت کند. وی تألیفاتی دارد که مهم‌ترین آنها کتاب *میان الامم*، که دانش‌نامه‌ای رجالی است و مشتمل بر شرح حال علما و بزرگان شیعه از صدر اسلام تا زمان او و شامل صحابه، تابعین، تابعین تابعین، محدثان، راویان، قاریان، مفسران، فقهاء، حکماء، متکلمان، دانشمندان در علوم مختلف، پادشاهان، امیران، اعم از زنان و مردان را آورده است. وی توانست هویت فرهنگی شیعه و نقش دانشمندان شیعه را در اعتلای تمدن اسلامی با تدوین این کتاب معروف کند. این کتاب دربردارنده شرح حال ۱۲ هزار تن است. فرزند وی مستدرکات اعیان شیعه را در ده جلد نوشت؛ زیرا می‌گفت پدرم شخصیت‌هایی را که در قید حیات بودند، در کتاب یاد نکرد و من شخصیت‌هایی پس از پدرم را که از دنیا رفته‌اند و آنهایی را که پدرم از قلم انداخته بود مستدرکات جمع‌آوری کردم. وی در دمشق درگذشت و مقابل مقبره حضرت زینب (علیها السلام) به خاک سپرده شد. وی با نقل از منابع دیگر در حدود چهل گزارش از مدائنی آورده است.

فؤاد سزگین (معاصر)

وی از مستشرقان ترک زبان و از محققان علوم اسلامی است و در زمینه احیاء و بازسازی آثار دانشمندان اسلامی کارهای ارزشمند و ماندگاری انجام داده است. وی تألیفات بی‌شماری دارد. از جمله آنان اثر سیزده جلدی اوست که کتاب تاریخ ادبیات عربی نام دارد و به زبان آلمانی است

۱. طهرانی، آغا بزرگ، الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۰.

۲. همو، الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۳.

۳. همو، ج ۱۶، ص ۹۷.

۴. همو، ج ۲۲، ص ۲۳۰.

و به عنوان یک کتاب مرجع به شمار می‌آید. وی توانست مؤسسه تاریخ علوم اسلامی عربی را بنیان گذارد که امروز جامع‌ترین مجموعه از متون تاریخ علم عربی اسلامی در جهان در این مؤسسه موجود است. وی در کتاب تاریخ التراث العربی التدوین التأریخی، به معرفی مؤرخان زن نخست پرداخته و شرح حال اجمالی و آثار باقی مانده از آنان را که در کتابخانه‌های معتبر جهان یافته، یادآور شده است و آگاهی‌های خوبی درباره آثار هر مؤلف، نسخه‌های موجود فعلی و به چاپ رسیده، سندشناسی، مصادر و کتاب‌شناسی به دست می‌دهد. وی چندین اثر از مدائنی نام برده است. در جمله کتاب السمیر (تنوخی در کتاب الفرج بعد الاندلس از آن یاد کرده است)، اخبار قاصد - یک از مصادر مرآة الزمان مسعودی است - و کتاب النساء القوارک. زرکلی در کتاب الأعلام خود شرح حال اجمالی از مدائنی آورده و به تعداد اندکی از کتاب‌های مدائنی اشاره کرده است.

زرکلی (م ۱۳۹۶ق)

خیرالدین زرکلی، روزنامه‌نگار و نویسنده اهل بیروت، و پدر و اداری از دمشق، چندین روزنامه، مجله و چاپخانه در دمشق و قاهره تأسیس کرد. محکم بن سید فرانسویان بر ریه، محکوم به اعدام شد و به حجاز گریخت و تابعیت آنجا را پذیرفت و در نگاه آل سعود به مناصب عمده رسید.

معروف‌ترین اثر وی الاعلام: قاموس تراجم لأسماء الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین است. وی در مقدمه یادآور شده است که چون کتابخانه‌های عربی فاقد کتابی مشتمل بر شرح احوال مشاهیر مردان و زنان عرب، مستعربین، مستشرقین بود، سعی در خلق اثری جامع داشتیم تا به ضبط نام این دسته از افراد، که سخنی از آنان در تاریخ از قدیم تا زمان تألیف آمده، مبادرت کنیم. مؤلف سعی در تلخیص مطالب داشته، و به جهت احتیاج از تحولات حوادث جاری به معاصران زنده نپرداخته است. وی در اثرش از افرادی که دارای منصب خلافت، امارت، وزارت و قضاوت یا رئیس مذهب، صاحب فن و حرفه‌ای، شاعر، مشهور، یا راویان، یا ضرب‌المثلی به فرد منتسب است، آورده است. تدوین کتاب براساس نام کوچک افراد و سپس نام پدر و در موارد مشابه که نام فرد و نام پدر یکسان باشد، تاریخ وفات مبنای اولویت قرار گرفته است. مهم‌ترین ویژگی اثر ارجاع شهرت یا لقب صاحب ترجمه به نام

کوچک اوست که شرح حال وی ذیل آن نام ذکر شده است. ویژگی دیگر اثر اینکه گاه اسم مشهورترین اشخاص بدون رعایت نظم الغبائی در بالای نام کوچک آنها و با حروف درشت تر از متن آمده است. همچنین در تنظیم عناوین، کلمات «آب»، «آم»، «ابن»، «بنت» و از این قبیل را در مدخل ها حذف کرده و مستقیم به اسامی خاص افراد ارجاع می دهد. در ذیل هر مدخل، ریح تولد و وفات به سال هجری و میلادی، شهرت، نسبت، کنیه، لقب، شرح کوتاهی از صاحب عنوان و مجموعه آثار وی بیان شده است.

در بیت آخر مورد استفاده برای هر مدخل ذکر شده است. بعد از درگذشت مؤلف به سرپرستی زهره فتح الله در سال ۱۳۹۹ ق/ ۱۹۷۹ م، با مقدمه، اصلاحات و حواشی چندی نسبت به چاپ قبلی، با بازنویس - برالدین زرکلی در هشت جلد از سوی انتشارات دارالعلم للملایین، در بیروت به صورت مکتب انتشار شده است. برای الاعلام ذیل و تکمله های چندی نوشته شده است. مطالب یاد شده بر پایه از مرید محمد اسماعیل زاده است. زرکلی، شرح حال کوتاهی از مذائنی و شمار اندکی از آثار او را به مرده است.

عمر رضا کتخاله (معاصر)

نویسنده، محقق و تراجم نویس مشهور عربی در دمشق و در خانواده ای بازرگان به دنیا آمد. وی علوم اسلامی و زبان عربی را نزد برخی استادان به دسته دمشق آموخت و به تدریس مشغول شد. وی به سبب آنکه خاندانش به تجارت اشتغال داشتند به سرعت به اروپا آمد و به کشورهای مختلف سفر کرد و با روحیات مردم آن نواحی آشنا شد. این ملاقات به سرعت وی از تحولات اجتماعی کمک کرد و پس از بازگشت به دمشق سلسله مقالاتی نوشت و بعد ها در کتابخانه ظاهریه مشغول به کار شد و بهترین فرصت مطالعاتی و تحقیقات تاریخی را اجتناب ناپذیر فراهم آمد. بعدها به سمت کتابدار و بعد مدیر کتابخانه رسید و با بسیاری از دانشمندان، ادیبان و ناقدان، اعم از شرقی و غربی آشنا شد. این آشنایی در جهت دهی به مطالعات وی تأثیری فراوان داشت. عمر رضا سپس به مجمع العلمی العربی، در دمشق پیوست و فهرست هایی را فراهم کرد. وی هفتاد تألیف دارد و از جمله آنها که مهم ترین اثر اوست النساء فی عالمی المغرب والاسلام، معجم قبائل العرب، معجم المؤلفین و مستدرک آن است که در

کتاب معجم المؤلفین شرح حال افراد را تا زمان مؤلف آورده است. وی شرح حال مدائنی را با اختصار آورده و چندین کتاب از مدائنی از جمله مقتل الحسین (علیه السلام) را نام برده است.^۱

۱. عبدالرزق طباطبائی (م ۱۳۷۴ ش)

او محقق کتاب‌شناس، نسخه‌شناس و صاحب‌نظر در دانش تاریخ، رجال و تراجم است که پس برجسته‌ای در احیای آثار شیعیان در متون کهن دارد. وی برای مطالعات خود به بسیاری از کتابخانه‌های جهان رفته، اروپا و آمریکا رفت و نسخه‌های خطی بسیاری را شناسایی کرد و آنها به فهرست‌نگاری و منتشر ساختن، مؤسسه‌های بزرگ و مراکز فرهنگی با او ارتباط داشتند و با نظارت ایشان بسیاری از کتاب‌های تحقیقاتی چاپ و کتاب‌هایی تدوین شد. وی به جهت علاقه‌ای که به احیای مساجد کهن داشته داشت، از شخصیت‌های بزرگ مانند آغا بزرگ تهرانی و علامه امینی تأثیر پذیرفته و آن‌ها را به برد به‌طوری که در کتابخانه امیرالمؤمنین (علیه السلام) که علامه امینی تأسیس کرده بود، به تحقیق و تدوین فهرست کتابخانه پرداخت. برای آگاهی بیشتر از شرح حال و تلاش‌های ایشان به جلد نوزدهم از مجموعه شاهیر کتاب‌شناسی معاصر ایران، محقق طباطبائی، تألیف سید محمد طباطبائی، ریسسه خانه کتاب در تهران انتشار یافته، پرداخته شده است. وی در کتاب اهل البیت علیهم السلام المکتبه العربیه برخی از کتاب‌های مدائنی را نام برده است.

۱. احمدی میانجی، علی (۱۳۷۹ ش)

وی از عالمان کریم‌النفس، بزرگوار، مجتهد، استاد اخلاق و عضو جامعه مدره بین حوزه علمیه قم بود. وی در حوزه‌های علمیه میانه، تبریز و قم مشغول به تحصیل شد. به درجه استیفاء رسید. در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی و سیاسی نیز شرکت جست و نقش فاعلی در مبارزه با رژیم پهلوی داشت تا سرانجام انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی (ره) به پیروزی رسید. وی پس از انقلاب از یاران باوفای امام خمینی (ره) بود و همواره همگام با روحانیت در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی حضور داشت. او افزون بر تدریس دروس دوره سطح، درس اخلاق برای طلاب داشت. و به تفسیر قرآن و مباحث حدیثی نیز علاقه‌مند بود و آثاری در این

۱. عمرکحاله، معجم المؤلفین، ج ۷، ص ۲۱۱.

موضوعات نوشت. او در آثار فقهی خود به موضوعات روز جامعه نیز پرداخت. کتاب‌های مکاتیب الرسول (علیه السلام) و مکاتیب الائمه (علیهم السلام) درباره مکتوبات و نامه‌های منسوب به پیامبر (علیه السلام) و ائمه (علیهم السلام) و کتاب مالکیت خصوصی در اسلام، در شمار آثار وی هستند. وی در مکاتیب الرسول (علیه السلام) و مکاتیب الائمه (علیهم السلام) گزارش‌های بسیاری را از مدائنی آورده است.

ابن عدی (م ۳۶۵ق) در الکامل^۱، اسمعانی (م ۵۶۲ق) در الانساب^۲، ذهبی (م ۷۴۸ق) در سیر اعلام النبلاء^۳، المغنی فی الضعفاء^۴، میزان الاعتدال^۵ و تاریخ الاسلام^۶، ابن حجر (م ۸۵۲ق) در لسان المیزان^۷، ابن کثیر (م ۷۷۴ق) در البداية والنهاية^۸ جعفریان (معاصر) در منابع تاریخ اسلام^۹ شرح حال مدائنی را به اجمال آورده‌اند.

تک‌نگاری در آره تاریخ‌نگاری و مؤرخان

از میان آثار گذشتگان، بهترین سزاده را می‌توان از کتاب‌های فهرست برد؛ کتاب‌هایی مانند الفهرست ابن ندیم و الفهرست نجاشی، الفهرست شیخ طوسی، معجم الادباء حموی و الوافی بالوفیات صفدی که در آنها نام مؤلفان و محدثان تاریخ‌نگار که تک‌نگاشته‌هایی در موضوعات مختلف داشته به ثبت رسیده و به تدریج به دست ما رسیده‌اند.

همچنین از میان معاصران مهم‌ترین اثر مربوط به تاریخ‌نگاری در اسلام، کتاب تاریخ و تاریخ‌نگاری در اسلام، اثر فرانتس روزنتال با ترجمه دکتر عبداللّه آزاد است. این کتاب دارای بخشی مستقل و مهم درباره اشکال اصلی تاریخ‌نگاری در اسلام است که در آن به تاریخ‌خبر که کهن‌ترین صورت تاریخ‌نگاری در اسلام و توصیف جامع آن رویداد است و به صورت معمول بیش از چند صفحه نمی‌شود، پرداخته است به سخن دیگر، تألیف تک‌نگاشته‌های کوتاه در موضوع رویدادهای تاریخی، در حقیقت استمرار همان قصص ایام، عبرت، هست که به نوعی تخصص‌گرانی در موضوعات است و این نشانه بسط و گسترش علوم اسلامی مطرح شده در آن

۱. ابن عدی، الکامل فی الضعفاء الرجال، ج ۵، ص ۲۱۳.

۲. اسمعانی، الانساب، ج ۱۲، ۱۴۷؛ همان، ج ۵، ص ۲۳۰.

۳. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۰، ص ۴۰۱.

۴. همو، المغنی فی الضعفاء، ج ۲، ص ۹۵.

۵. همو، میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۱۵۳.

۶. همو، تاریخ الاسلام، ج ۱۶، ص ۲۸۹-۲۹۱.

۷. ابن حجر، لسان المیزان، ج ۴، ص ۲۵۳.

۸. ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۱۰، ص ۳۲۹.

۹. جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۱۹-۱۲۱.

حوزه در قرن دوم و سوم هجری است در عین حال، کتاب روزنتال نزد صاحب نظران و پژوهشگران دارای اعتبار است، گرچه برخی از گفته‌های روزنتال قابل تأمل و بررسی است. از مورخان معاصر می‌توان از شاکر مصطفی، مؤلف *التاریخ العربی و المؤرخون العرب*، عزیز انوری، مؤلف *نشأة علم التاريخ عند العرب* نام برد که کتاب‌هایشان در بردارنده مطالب درباره مکاتب تاریخ‌نگاری اسلامی و انواع مختلف تاریخ‌نگاری نزد مسلمانان بوده و از جمله از مدائنی و تقسیم‌بندی آثار او نام برده شده است. در این دو کتاب، از مهم‌ترین و مشهورترین تفکرات و مباحث این حوزه به میان آمده است.

بدیعی محمد فیصل، صاحب کتاب *شیخ الاخباریین*، به شرح حال و معرفی آثار ابوالحسن مدائنی پرداخته است؛ اثر مدائنی در عصر خود بیشترین سهم را در نگارش تک‌نگاری‌ها در موضوعات مختلف (اشخاص، حوادث، فتوحات، تاریخ و سیره) داشته است. کتاب *شیخ الاخباریین* در این حوزه مهم به شمار می‌آید.

کتاب *تاریخ التراث العربی، الدوین التاریخی* اثر فؤاد سزگین نیز به نگارش مورخان پرداخته و آثار باقی مانده آنان را در سطح مختلف ذکر کرده است وی به شرح حال مدائنی و برخی از آثار او اشاره کرده است. کتاب *تاریخ العرب*، از دکتر سیدصادق سجادی و دکتر هادی عالم‌زاده نیز به مطالب مختلف از جمله روش‌ها و مکاتب تاریخ‌نگاری پرداخته است و از پایه‌گذاران مکاتب مدینه و عراق، از جمله اخباریان، و نیز مدائنی نام برده و شرح حال او را به اجمال آورده است. همچنین کتاب *علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی* از دکتر صادق آینه‌وند، به مطالب بسیاری از جمله مکتب‌های تاریخ‌نگاری و شرح حال برخی افراد مؤثر آن، از جمله مدائنی پرداخته است. منابع تاریخ اسلام، اثر استاد رسول جعفریان هم به منابع مختلف تاریخ‌نگاری و نیز به شخصیت‌هایی از جمله مدائنی پرداخته است.

انگیزه تاریخ‌نگاران تک‌نگار

توجه به اهمیت ایام‌العرب و دانش انسب نزد عرب - قبل و بعد از اسلام - زمینه‌ای است تا محدثان و اخباریان به شرح حال وقایع که گاهی حماسی و تقاضر قبیلگی هستند، بپردازند. آمدن اسلام، محدثان به پردازش سیره نبوی پرداختند و آثاری در این زمینه پدید آوردند که می‌توان از ابان بن عثمان بن عفان، عروة بن زبیر، ابن شهاب زهری، ابن اسحاق نام برد. شماری دیگر در قرن دوم و سوم به نگارش موضوعات مختلف در باب اشخاص و رخدادها روی آوردند

و تک‌نگاشته‌هایی در موضوعات تدوین کردند که می‌توان از ابومخنف، هشام کلبی، هیشم بن عدی و مدائنی نام برد. بنابراین، محدثان و اخباریان با انگیزه‌های مختلفی که داشتند به ثبت و ضبط حوادث تاریخی و رخداد‌های آن پرداخته‌اند و در این جهت در گسترش و بسط دانش تاریخ‌نگاری کمک کردند. در حقیقت توجه محدثان به کتابت و نگارش آثار در موضوعات تلفیقی از شاخصه‌های تمدن اسلامی است که در ردیف ارزشمندترین میراث‌های فرهنگی بشری که همان میراث مکتوب مسلمانان است، قرار داده است.

اما سیر آوانگیزه مؤرخان دشوار است؛ زیرا دربارۀ آثاری که نسخه‌هایی از آن موجود نیست، دستیابی به محتوای آنها تا حدی تنها از طریق نقل قول‌هایی که در دیگر منابع آمده امکان‌پذیر است، اما برخی از این آثار تنها نامشان باقی مانده و گزارش‌هایی از آنها در منابع دیگر موجود نیست، تا حدی که انگیزه آنان را در نگارش این‌گونه آثار به دست آورد.

با توجه به شخصیت علمی و تاریخی مؤلفان این آثار و موقعیت‌هایی که آنان در آن فضای جامعه به دست آوردند، یا مآمی در دستگاه خلافت پیدا کردند و توانستند آثار خود را در زمینه‌های مختلف تألیف کنند، باید بتوان بخش‌هایی از انگیزه‌های این مؤرخان را چنین برشمرد.

۱. وجود مراکز علمی فرهنگی در سراسر قلمرو موجب شدند تا اندیشمندان آن در بسط علمی نقش اساسی داشته باشند و تک‌نگاری‌ها را پدید آوردند و موجب تعالی و رشد دانش تاریخ‌نگاری در زمینه‌های مختلف شوند و مؤلفان در هر موضوعی به تدوین آن بپردازند؟

۲. موالی و وابستگان به قبائل، نقش اساسی در سیر نگارش و تک‌نگاری‌ها داشته‌اند. آنان بیشتر به نسب قبائل، منافرات، تفاخرات، بیانات حماسی و موارد دیگری پرداختند؛

۳. گاه رقابت‌ها و تفاخرهای قبیله‌ای موجب شکل‌گیری برخی دانش‌ها و تاریخ‌نگاری، از جمله تک‌نگاری شده‌اند؛ زیرا مؤلفان درباره قبائل عرب و مثالب افراد آن قبیله‌ها نوشتند و همین سبب شد کتاب‌هایی درباره قبائل به‌طور عموم نوشته شوند و به‌طور خاص کتاب‌هایی مانند کتاب تمیم، کتاب قریش و کتاب ثقیف، به نگارش در آیند. در مقابل، شماری دیگر به مثالب‌نگاری افراد و قبائل پرداختند و به سخن دیگر، تفاخرگرانی و رقابت‌ها در رشد و گسترش موضوعات به مؤلفان کمک کردند؛

۴. گسترش سرزمین‌ها و فتح شهرها سبب شدند تا مؤرخان به فتح شهرها و نقش فرماندهان آنها بپردازند و کتاب‌هایی در این باره پدید آورند؛

۵. تشویق و ترغیب حاکمان و والیان مناطق اسلامی سبب شد مورخان و محدثان آثاری را در موضوعات مختلف (والیان، تاریخ خلفاء، شعرا و قنوج، قبائل، فرماندهان و...) به نگارش در آورند. شایان توجه این است که نگارش در موضوعات متفاوت سبب می شود بر اطلاعات دقیق تر و مواد جزئی، بیشتر توجه شود و همین ها زمینه تاریخ تک نگاری ها را در تمدن اسلامی، در قرن های نخستین فراهم آوردند. از این رو، بیشتر موضوعات در تألیفات مؤلفان، شبیه به هم بوده و برخی موضوعات، ابتکاری و بدیع هستند که پیش از آن محدثان به آن نپرداخته اند. در عین حال باید گفت، تک نگاری هایی سبب شکل گیری تاریخ های عمومی شدند و در رشد و بسط تاریخ عمومی کمک بزرگی کردند.

با توجه به سردی یاد شده، محدثان و اخباریانی مانند ابومخنف (م ۱۵۷ق)، هشام کلیبی (م ۲۰۶ق)، واقدی (م ۲۰۷ق)، مدائنی (م ۲۲۵ق) و افراد دیگری در قرن دوم و سوم هجری، کهن ترین موضوعات تاریخی را در زمینه های مختلف نوشته و آن را در اختیار مؤلفان پس از خود قرار داده اند. بر این اساس، درباره آغاز تاریخ تک نگاری، علت ها و زمینه های آن، باید به جستجوی بیشتری پرداخت تا بتوان سیره های هر یک از محدثان در این دو قرن را به دست آورد. گرچه هر یک از آنان خود مبتکر یک سبب نگارش نبودند. برای مثال، کتاب الطبقات الکبری نوشته ابن سعد برگرفته از طبقات سعدی است. یا شاید بتوان گفت کتاب های مقتلی که درباره افراد نوشته شده، مبتکرشان ابومخنف بوده و پیگیران از او تقلید کرده اند. بنابراین، محدثان هر چند با انگیزه های مختلف توانستند هر یک آثار بدیعی در موضوعات گوناگون پدید آورند. یکی از اهداف این کتاب روشن شدن اشارات و توجه او به اخبار اهل بیت (علیهم السلام) است، گرچه آثار او باقی نمانده و از میان رفته اند و تنها نام آنها باقی می ماند در برخی منابع به دست آورد. ولی مورخان و محدثان پس از او گزارش هایی از وی آورده اند، که تا حدودی می توان به این خواسته دست یافت.

جایگاه مؤلفان تک نگار در قرن دوم و سوم هجری

فهرست نگاران در کتاب هایشان شرح حال مؤلفان و اخباریان قرن دوم و سوم هجری و آثارشان را آورده اند. آنان هر یک با انگیزه های خاص خود در موضوعات گوناگون کتاب نوشته اند، البته برخی از آنان دارای شهرت شده و نزد رجال شناسان منزلت یافته و مؤلفان پس از ایشان از کتاب هایشان استفاده برده اند.

ساختار و محتوای کتاب‌های تک‌نگار

ساختار و محتوای این‌گونه آثار بیان‌کننده آن است که به یک موضوع و جزئیات به آن پرداخته است. گاه موضوع آن مربوط به شخصیت‌ها، حوادث جزئی، قبائل، فتوح، مغازی، نسب، شهر خاص و موارد دیگر است. می‌توان به ساختار برخی از آثار موجود و محتوای آنها پی برد. اما اثر نسخه‌ای از آنها وجود نداشته باشد، نمی‌توان درباره ساختار و محتوای آنها سخن گفت. در عین حال مؤلفانی از جمله ابومخنف، هشام کلیبی، نصر بن مزاحم منقری، ثقفی، هیشم بن سلمی، سی در بیان تألیفات خود را به یک شیوه و روش نوشته‌اند. محتوای این آثار را می‌توان از منابع دیگر که گزارش‌هایی از آن را مؤلفان پس از آنان آورده‌اند، به دست آورد.

این آثار مکتوب از زمان رفته یا فراموش شده در حقیقت میراث فرهنگی و تمدنی اسلامی هستند که دارای ارزش و اعتبار است و برای احیای هریک از آنها با جمع‌آوری گزارش‌های آن از منابع مختلف می‌توان بازسازی آن اقدام کرد و اطلاعات گران‌بهایی از آنها در اختیار جویندگان علم قرار داد که این کار تلاش و همت بسیار می‌طلبد.

بررسی ماندگار نبودن تک‌نگاری

بسیاری از کتاب‌های مؤلفان قرن دوم و سوم هجری در موضوعات مختلف تألیفاتی داشته‌اند به فراموشی سپرده شده‌اند و تنها یک یا چند کتاب از آنها باقی مانده و فقط باید نام آن آثار و تألیفات را در کتاب‌های فهرست‌نگاران یافت. از این‌رو می‌توان عوامل چندین بر ماندگاری آنها را برشمرد.

از قرن سوم به بعد، با پدید آمدن کتاب‌های تاریخ عمومی بسیاری از آثار دانشمندان اخباری در حوزه‌های مختلف از جمله سیره، مغازی، نسب، فتوح، مقتل و شخصیت‌ها در آثار عمومی تلخیص و ادغام شدند. در حالی که این مؤلفان در گزینش اخبار تک‌نگاران آزادی تام داشتند و آنچه را که می‌خواستند، می‌آوردند. برای نمونه، می‌توان به کتاب تاریخ طبری اشاره کرد که درباره یک واقعه چندین گزارش با سندهای مختلف آورده است. از سبب دیدن برخی مانند ابن اثیر در کتاب الکامل فی التاریخ، با حذف گزارش‌های تکراری، مطلب را بدون سند می‌آورد و دلیل آن را خستگی و ملال آور بودن آن برای خوانندگان در مطالعه این‌گونه کتاب‌ها که با چندین گزارش و اسناد آمده، دانسته است. بنابراین، پدید آمدن تاریخ‌های عمومی و مانند آنها سبب شد تا آثار بسیاری از گذشتگان در تک‌نگاری‌ها بر اثر استتساخ نشدن و بی‌توجهی به آنها به تدریج از میان برود یا به فراموشی سپرده شود.

همچنین باید گفت روش‌هایی که محدثان و مؤرخان در تدوین کتاب‌ها به کار گرفته‌اند سبب از میان رفتن آثار تک‌نگاری شده است؛ زیرا برخی از آنان روش ترکیبی در تاریخ‌نگاری را برگزیدند و با ترکیب چند گزارش تاریخی و سلسله‌سند‌های یک رخداد، آنها را به هم پیوند داده و ایجاد نگاری میان گزارش‌ها به تدوین کتاب پرداخته‌اند و گزارش‌های خود را با جملاتی مانند «ثُمَّ»، «عَلَىٰ مِثَالِهِ» و «مِثْلَهُ» و مانند آن، ترکیب کرده‌اند. همین روش ترکیبی موجب از میان رفتن پاری از آثار تک‌نگار گذشتگان شده است و مؤلفان بعدی با وجود این نوع کتاب‌ها که به این روش تألیف شده‌اند، نیاز به آن آثار تک‌نگار ندیده‌اند. برای نمونه، یعقوبی در جلد دوم همین روش را به کار برده و منابع خود را در آغاز ذکر کرده است، بی‌آنکه در گزارش‌ها نامی از مؤلف یا سند آن بیاورد. یا در روش تحلیلی، بی‌آنکه به سند گزارش و محتوای آن توجه داشته باشد به تحلیل و نتیجه‌گیری می‌پردازد و همین سبب می‌شود بر کتاب‌های تک‌نگار توجه نشده و به فراموشی سپرده شوند.

از دیگر عوامل از میان رفتن تک‌نگاری‌ها، گرایش‌های فکری، مذهبی، قبیله‌ای، سیاسی اجتماعی افراد است که از سوی محدثان و رجال‌شناسان مورد طعن قرار گرفته و از این جهت به آن فرد و آثارش توجهی نشده است و همین سبب از میان رفتن آنها را در پی داشته است. همچنین باید نقش شاگردان در گسترش و استوار شدن آثار استادان و مشایخ را در نظر گرفت. آثار شاگردان همانند آثار استادان خود است که با استنساخ آنها توانسته‌اند آن را حفظ کنند. برای نمونه، ابن اسحاق شاگردانی داشته است و ابن هشام با واسطه، از ابن اسحاق بن عبد الله بکانی از ابن اسحاق نقل کرده است و همین کار سبب ماندگاری سیره ابن اسحاق شده است.